

БІБЛІОТЕКА ЖУРНАЛУ
«ВИВЧАЄМО УКРАЇНСЬКУ МОВУ ТА ЛІТЕРАТУРУ»

Випуск 9 (118)

С. І. ДОРОШЕНКО

ОСНОВИ КУЛЬТУРИ І ТЕХНІКИ УСНОГО МОВЛЕННЯ

ВИПУСК 1

Харків
Видавнича група «Основа»
2013

УДК 37.016+811.161.2
ББК 74.26+81.2УКР
Д69

Автор:

Дорошенко С. І., доктор філологічних наук,
професор кафедри української мови Харківського національного
педагогічного університету імені Г. С. Сковороди,
заслужений діяч науки і техніки України

Рецензенти:

Вашуленко М. С., доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки і методики початкової освіти
Глухівського національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка, дійсний член НАПН України;
Мацько Л. І., доктор філологічних наук, професор, академік
НАПН України, завідувач кафедри стилістики Київського національ-
ного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Дорошенко С. І.

Д69 Основи культури і техніки усного мовлення. Випуск 1 /
С. І. Дорошенко. — Х. : Вид. група «Основа», 2013. —
106, [6] с. — (Б-ка журн. «Вивчаємо українську мову
та літературу» ; Вип. 9 (118)).

ISBN 978-617-00-1909-7

Посібник містить теоретичні засади і рекомендації до практичного
оволодіння інтонаційними компонентами усного мовлення: голосом,
силою, висотою, темпом, тембром, а також основами дикції й орфоепії
української мови. Практичну спрямованість посібника визначають
вправи, завдання і рекомендації до кожного з підрозділів, виконання
яких сприятиме закріпленню нормативних артикуляційних ознак зву-
ків української мови.

Для вчителів української мови та літератури шкіл різних типів,
керівників методичних об'єднань, викладачів та студентів вищих
навчальних закладів.

УДК 37.016+811.161.2
ББК 74.26+81.2УКР

Зміст

ПРОГРАМОВІ ЗАВДАННЯ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ВИМОГИ ДО УСНОГО МОВЛЕННЯ ВЧИТЕЛІВ	4
РОБОТА НАД ВИВЧЕННЯМ ОСНОВ КУЛЬТУРИ І ТЕХНІКИ УСНОГО МОВЛЕННЯ	7
БУДОВА І ЗМІСТ КОНСУЛЬТАТИВНОЇ І ПРАКТИЧНОЇ ЧАСТИН ПОСІБНИКА	11
КУЛЬТУРА І ТЕХНІКА УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЯ — РОЗДІЛ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА	16
ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА — ПОМІЧНИК У РОБОТІ НАД КУЛЬТУРОЮ І ТЕХНІКОЮ УСНОГО МОВЛЕННЯ	19
СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ ТЕХНІКИ УСНОГО МОВЛЕННЯ	27
ВИМОВА ЗВУКІВ. ДИКЦІЯ. ОРФОЕПІЯ	68
Дикція	69
Орфоепія	85
КУЛЬТУРА УСНОГО МОВЛЕННЯ	97
СЛОВНИКИ	105
ЛІТЕРАТУРА З КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ	107

ISBN 978-617-00-1909-7

© Дорошенко С. І., 2013
© ТОВ «Видавнича група «Основа», 2013

Програмові завдання з української мови і вимоги до усного мовлення вчителів

Завдання навчального предмета *українська мова* в основній школі — підготувати школярів до вивчення систематичних курсів філологічного спрямування в наступних класах. Тому увага в ньому має зосереджуватися на розвитку усного і писемного мовлення. На це націлює програма з української мови, за якою з усіх змістових ліній будови навчального предмета *українська мова* головною визнається комунікативна, спрямована на розвиток усного і писемного мовлення. У програмі передбачено, зокрема, формувати вміння користуватися мовою як засобом спілкування, пізнання, впливу. З цією метою мають розвиватися, удосконалюватися усні види мовленнєвої діяльності, якими учні певною мірою оволоділи в дошкільному віці та в початковій школі (слухання-розуміння; діалогічне, монологічне мовлення), а також набувати практичного спрямування види мовленнєвої діяльності, які пов'язані з писемним мовленням (читання вголос і мовчки, письмо).

Щоб успішно впоратися з програмовими завданнями розвитку й удосконалення усних видів мовленнєвої діяльності учнів, учителям необхідно не тільки твердо знати, що і як подавати на уроках мови, а й володіти навичками прийнятої в літературній мові вимови звуків, звукосполучень, дотримуватися нормативних вимог уживання слів і їх форм, конструювання речень, уміло застосовувати інтонаційні прийоми усного мовлення і читання вголос як виду мовленнєвої діяльності. Інакше кажучи, вчителеві треба піклуватися і про те, що́ говорити на уроці, і про те, як говорити. Звідси високі вимоги до усного мовлення вчителя: одного з його педагогічних засобів. І не випадково, адже усним мовленням він забезпечує втілення основних функцій навчального процесу: пізнавальної і виховної — на уроках з усіх предметів, передбачених навчальним планом. На уроках же української мови усне мовлення служить утіленням

ще й комунікативної й естетичної функцій навчання учнів, що викликає потребу в набутті знань і вмінь, які пов'язані як з технікою, так і з культурою усного мовлення.

На уроках усне мовлення вчителя має відповідати вимогам наукового стилю і в поясненні нового матеріалу, і у відповідях на запитання дітей, і в підбитті підсумків чи формулюванні узагальнень розглянутого на уроці. Розповіді і тлумачення наукових понять повинні будуватися на основі використання усталених у літературній мові слів, чіткої будови речень. Однак науковий стиль формулювань і пояснень не може бути, як кажуть, сухим, книжним, репрезентований в академічних виданнях. У навчанні прийнято вдаватися до різновиду наукового стилю, а саме — науково-популярного стилю, вимога якого зводиться до дохідливості пояснень, побудованих на використанні зрозумілих учням слів, виразів, тлумаченні понять, а не на формулюванні дефініцій («стислих наукових визначень»).

Високі вимоги до усного мовлення вчителя залишаються такими самими і в спілкуванні з ними в позаурочний час. В усіх цих випадках мовлення наставника повинно бути прикладом чіткого формулювання думки й зрозумілим для усвідомлення нової для дітей інформації.

Мовну компетенцію вчителя має визначати вміння користуватися мовними засобами відповідно до вимог орфоепії («правил вимови звуків»), лексикології («науки про слово») і граматики (морфології і синтаксису) в обставинах, за яких реалізується мовлення, а також розуміння завдань, які йому доводиться виконувати в школі. Учитель не може бути байдужим до того, якими мовними засобами він себе виражає.

Наставник зобов'язаний усвідомлювати, що, на відміну від інших професій, його фах вимагає володіння літературною мовою не лише «для себе», а й «для інших», тобто для учнів, тому його мовлення повинно бути зразковим, гідним наслідування. Це твердження логічно входить до традиції навчання й виховання дітей у школі.

Відомо, що усне мовлення формується в родині. Це так. Але школа — найважливіше місце розвитку дитячого усного саме літературного мовлення. Роль учителя в цьому процесі особлива: під його наглядом учні набувають знань нормативного усного мовлення. З огляду на це стає незаперечним, що його неусталена вимова звуків, неухважність у вживанні слів, кострубаті фрази можуть закріпитися й примножитися в мовленні школярів, яких він навчає.

Щоб цього не сталося, необхідно підготувати себе до бездоганного володіння основ техніки і культури усного мовлення, тобто сформувати в себе навички нормативної вимови звуків, правильного, чистого, точного, логічного, дохідливого викладу думок. Без цього не уявляється наставник школярів. Це переконання має давні корені, що засвідчує латинський вислів *Primum discere, deinde docere*, що в перекладі означає: «Спочатку (самому) вчитись, потім учить інших». З цього й починається підготовка вчителя до самостійної роботи з дітьми, у чому належну роль покликаний відіграти курс «Основи культури і техніки усного мовлення».

Робота над вивченням основ культури і техніки усного мовлення

Нові програмові завдання щодо розвитку й удосконалення мовленнєвої діяльності школярів зумовили введення в навчальні плани факультетів початкового навчання нових предметів для підготовки майбутніх учителів до роботи, адекватної (відповідної) сучасним вимогам. Одним із таких предметів є курс «Основи культури і техніки усного мовлення».

Він складається з двох розділів: культури усного мовлення й техніки усного мовлення, у яких запропоновані теоретико-практичні основи понять *культура мовлення* і *техніка мовлення*.

Під культурою усного мовлення розуміється володіння нормами літературної мови у вимові, вживанні слів і їхніх форм, у будові речень і вмінні користуватися мовними засобами в певних ситуаціях спілкування.

Робота над культурою усного мовлення має на меті сприяти виробленню у вчителів: 1) відповідності їхнього мовлення нормам сучасної української літературної мови і 2) майстерності усного мовлення, що виявляється в умінні добирати з наявних у мові словесні і граматичні одиниці, які дохідливо й виразно (тобто ясно, чітко) формулюють висловлення.

Уперше вжитий термін *висловлення* потребує пояснення. Висловлення — це одиниця спілкування, що за граматичною будовою становить речення. Це зумовлює використання термінів *висловлення* і *речення* як синонімів. Однак за структурними ознаками вони не збігаються. Серед висловлень наявні такі, які не відповідають граматичній схемі речення. Наприклад, слова *так, ні* (у синтаксисі їх називають словами-реченнями), репліки в діалогах: *ого, хе, еге* — висловлення. Вони не є реченнями в строгому розумінні терміна, адже структура речення передбачає наявність підмета і присудка в двоскладному реченні або лише головного члена речення, що відповідає підмету (в називному реченні) чи присудку (в безособовому реченні). Це й служить підставою для того, щоб віднести речення, яке має чітку синтаксичну будову, до мови, а висловлення, що може

функціонувати в різному синтаксичному вияві, вважати елементом мовлення. Але, оскільки в усному мовленні майбутнього вчителя має бути представлене те, що наявне в мові, у цій книзі обидва терміни вживаються як синоніми.

Що ж до кінцевої мети освоєння учнями культури мовлення, то вона пов'язується з досягненням уміння говорити відповідно до літературної норми *правильно і гарно*.

Робота над технікою усного мовлення передбачає закріплення в мовленні навичок техніки (від грец. *technikos* — «вправний» < *techne* — «мистецтво, майстерність») усного мовлення. У ньому йдеться про особливості артикуляції (тобто утворення) звуків, про закріплену в українській літературній мові їхню вимову, про роль пауз, сили, темпу і тембру голосу як інтонаційних компонентів (тобто складників) усного висловлення. Завдання розділу — виробити навички нормативної вимови звуків і звукосполучень, усталеного в українській літературній мові наголошування слів, освоїти прийоми інтонування тексту, що відповідає його змісту. Інакше кажучи, техніка мовлення — це засоби, за допомогою яких утілюють зміст повідомлюваного.

Норма літературної мови сформована з історично вироблених загальноприйнятих мовних одиниць (звуків, слів, словоформ, словосполучень, речень) і правил їхнього використання, визнаних еталоном (тобто зразком) для мовлення тих, хто користується літературною мовою. Нормативні вимоги обіймають обидві форми української літературної мови — усну й писемну.

Дотримання нормативних вимог будь-якої літературної мови допомагає зберегти історично складені традиції у функціонуванні одиниць мови, що передаються від покоління до покоління. Суттєву роль у цьому відіграють підручники, посібники, словники, за якими здійснюють навчання нових поколінь за вимогами унормованої мови.

Вивчення основ культури і техніки усного мовлення ґрунтується на теоретичних даних сучасної української літературної мови: її унормованих звуковому і словниковому складі, морфологічній і синтаксичній будові. Зрозуміло, що набуття навичок правильного й дохідливого мовлення неможливе без знань із фонетики, лексики, морфології і синтаксису української літературної мови. Але опанування матеріалів посібника не передбачає ні системного вивчення, ні повторення здобутих у школі знань з української мови. У ньому мова піде не про фонетичні чи граматичні терміни, не про поділ звуків на голосні й приголосні, не про класифікацію слів за частинами мови чи розрізнення простих і складних речень. Об'єкт

розгляду в цьому посібнику становить розширення в учнів знань із культури і техніки усного мовлення, а також робота над усуненням найбільш поширених відхилень від літературної мови, подолання яких має спиратися на знання шкільного курсу української мови. Кажуть, що в житті важливо знати, чого не знаєш, чи в чому помиляєшся, тоді завзятіше берешся за навчання. Сподіваємося, що цей принцип допоможе майбутнім учителям в оволодінні культурою й технікою усного мовлення.

Відхилення від літературної норми зумовлені різними причинами.

Перша — це недотримання орфоепічних чи граматичних правил літературної мови, спричинене мовленнєвим оточенням: діалектним (від *діалект* — «територіальний, або місцевий різновид мови») чи багатомовним (у певній місцевості розмовляють кількома мовами), що зумовлює введення діалектних (говіркових) або іншомовних слів, словоформ, речень. Приклади: діалектне *вісімдесять* — літературне *вісімдесят*, русизм — *сообща* замість *спільно*. Не будучи загально визнаними, подібні зразки вимови і використання слів знаходяться за межами унормованої української мови, тому й не бажані ні в усному, ні в писемному мовленні.

Друга — це помилки, викликані недостатнім знанням основ фонетики і граматики, поганою обізнаністю зі словниковим складом сучасної української літературної мови, її синонімічним багатством, варіантами будови словосполучень або речень.

Третя — це недбале ставлення до своєї мовленнєвої діяльності, байдужість до того, де, коли і як сказане те чи інше слово: доречне воно чи не виправдано вжите, приємне чи образливе для співрозмовника.

Зрозуміло, що помилки в мовленні освіченої людини прикрі, адже мова — не тільки засіб порозуміння в колективі, а й показник загальної культури носія мови. Він повинен розуміти, що мова дозволила йому стати людиною розумною, іншими словами: вона створила його. То хіба можна зраджувати свого творця?! Сформувати навички техніки і досягти культури мовлення можна за умови, якщо сам мовець прагне цього. Для майбутнього вчителя досягти культуру мови і досягти культури мовлення — це і прагнення, і обов'язок.

Важливу роль у набутті навички вимовляти звуки, вживати слова й конструювати висловлення, що задовольняють вимоги сучасної літературної мови, відіграє самоконтроль. Необхідно навчитися слухати себе і контролювати власне промовляння звуків, чути вживані слова й утворювані фрази, звіряти з орфоепічними,

лексичними й граматичними правилами. Завдання і просте, і складне. Складність його полягає в тому, що контролювати доводиться самого себе. А це непросто. В одному з віршів поетеса Ліна Костенко зверталася до поетів зі словами: «Шукайте цензора в собі». (Довідка: цензор — урядова особа, яка здійснює цензуру: нагляд за друком книг і за засобами масової інформації. Поетеса вжила слово *цензор* метафорично (переносно) зі значенням «здійснювати нагляд за власним мовленням»). Перефразовуючи влучно сказане, можна порекомендувати наставникам учнів: шукайте в собі критика своїх здобутків у набутті техніки і в освоєнні культури усного мовлення. Спробуйте виявити свої хиби у вимові за допомогою магнітофона, диктофона, мобільного телефона: записуйте свій голос і перевіряйте чіткість і правильність вимови звуків, слів, уміння інтонувати різні типи речень. Роботу над технікою усного мовлення, як і дотримання вимог культури усного мовлення, треба здійснювати упродовж усього курсу, на всіх заняттях, поза заняттями, вдома. З методичних міркувань вивчення курсу починається з вироблення навичок, пов'язаних із технікою усного мовлення як необхідних підвалин для успішного засвоєння вимог культури усного мовлення.

Будова і зміст консультативної і практичної частин посібника

Пропонований посібник не дає повного списку всіх можливих похибок, наявних у мовленні його користувачів. Мета цього видання — спрямувати увагу майбутніх вихователів молоді на розвиток пильності до свого усного мовлення як знаряддя, яким вони користуватимуться, ставши вчителями.

У кожному розділі й підрозділах відповідно до їхніх тем уміщені відомості, які становлять: 1) перелік орфоепічних, лексичних, граматичних чи стилістичних похибок, поширених у мовленні не тільки студентів і учнів, а й, на жаль, у мовленні осіб із вищою освітою; 2) з'ясування можливих причин їхнього виникнення; 3) вказівку на виправлення чи усунення з власного мовлення відзначених відхилень від загальноприйнятих одиниць.

Перелік і пояснення найбільш типових похибок завершуються завданнями, вправами, пропонованими для аудиторного і для домашнього виконання. Їх уведення передбачає, по-перше, показати користувачам посібника характер наявних в усному мовленні молоді порушень мовних норм (не виключено, що вони засвідчуються і в їхньому мовленні); по-друге, активним виконанням вправ досягти успіху в освоєнні завтрашніми вчителями норм української літературної мови; по-третє, запропонувати студентам окремі рекомендації, що в майбутньому стануть у пригоді в роботі з учнями.

Серед завдань чільне місце посідає вимога вивчити напам'ять вірш, скоромовку або загадку. Вона ґрунтується на переконанні, що без заучування текстів напам'ять не уявляється вироблення техніки усного мовлення, набуття орфоепічних навичок, оскільки тільки багаторазове голосне відтворення слів із контрольними моментами (вимовою звуків, сполук звуків, наголосом, інтонацією) дає позитивні наслідки. До того ж заучування напам'ять сприяє розширенню словникового запасу, що не зайве мовцям будь-якого віку, освіти й спеціальності.

Вправи, пов'язані з читанням, пропонується розпочинати з прочитання тексту про себе. До цього слід привчити себе зі студентської лави, а в школі керуватися правилом: щоб у класі подати приклад голосного відтворення надрукованого, потрібна належна підготовка. Вона зводиться до: усвідомлення змісту, ідеї твору, виявлення героїв (якщо вони є) описаних подій, осмислення вжитих у ньому розділових знаків. Усе це необхідне для того, щоб визначити для себе мелодику (сукупність милозвучних особливостей) читання, відповідну авторському задуму і таку, що допоможе учням свідомо сприйняти описувані предмети, події, явища.

Мелодику читання професіонали-читці пов'язують, за їхнім визначенням, із «мелодикою» розділових знаків, які є своєрідними нотами, що вказують на зміну тону, голосу під час прочитання розповідних, питальних, спонукальних, окличних речень, у разі вираження радості, зневаги, гніву.

Читці-декламатори вказують на такі ознаки «мелодики» розділових знаків.

Крапка знаменує зниження голосу з подальшою подвійною паузою.

«Мелодика» крапки з комою наближається до «мелодики» крапки: вимагає деякого зниження голосу і майже завжди подвійної паузи. Три крапки мають супроводжуватися тривалою паузою і тоді, коли стоять у кінці речення, і тоді, якщо переривають речення.

З комою майже завжди пов'язане підвищення тону на найближчому до неї логічно наголошеному слові. Виняток у цьому становлять безсполучникові складні речення, дієприкметникові і дієприслівникові звороти, вставні слова, звертання.

Знак питання читається із значним підвищенням тону на логічно наголошеному слові, найчастіше в кінці речення.

Знак оклику вказує на помірно сильне виділення голосом логічно наголошеного слова.

Зниженням тону прочитується двокрапка.

Слова в дужках або тире слід передавати зниженим тоном, а після них продовжувати читання розпочатою інтонацією.

При одиничному тире — підвищення тону й пауза, навіть подвійна.

Утаємничені «секрети» читців-декламаторів можна рекомендувати й учителям для практичного застосування. Виразне прочитання текстів у класі перед учнями повинно бути таким, щоб вони відчували слово, висловлення, уявляли (скажемо інакше — бачили)

за ними реальність. Це забезпечить і розуміння твору, і його оцінку, а відтак і цікавість до читання, в результаті — бажання знаходити захоплені в книгах.

Відомо, що вимоги до читання учнями спираються на методичні канони (правила, норми), за якими воно повинне відповідати чотирьом якостям: правильності, свідомості, виразності і швидкості. Вони тісно пов'язані між собою і взаємозумовлені. Такими самими мають бути й вимоги до читання вчителя, крім останньої якості адже, читаючи, вчитель керується не швидкістю, а прагненням донести прочитуване до свідомості учнів. Інакше вчитель не стане зразком для школярів.

Уведені до «Завдань» і «Вправ» вимоги щодо переказу тексту, роздумів про прочитане, тлумачення слів мають на меті: 1) привчити до уважного прочитання і виразного переказування, пов'язаного з чітким промовлянням слів, дотриманням пауз, переданням різнотонального малюнка описаних подій, ситуацій; 2) уточнити й розширити знання користувачів посібника про походження слів, виразів, особливості їхнього творення, відомості про яких стануть у пригоді в учительській роботі. Учні, як відомо, з цікавістю сприймають і запам'ятовують нові для них слова і стійкі сполуки. Це зумовлює потяг до вивчення мови, до засвоєння її одиниць, до визнання доцільності їхнього використання у своєму мовленні.

У «Завданнях», «Вправах» другого розділу певне місце посідають завдання на виправлення тексту й підготовку інформації чи розповіді на певну тему. Їхнє спрямування — актуалізувати в майбутніх наставниках потребу в удосконаленні навичок правильного, чистого, точного, логічного, дохідливого формування думок.

До деяких «Завдань» і «Вправ» із розділів «Техніка усного мовлення» і «Культура усного мовлення» запропоновані завдання: текст поетичного чи прозового твору передати фонетичною транскрипцією.

Записування текстів фонетичною транскрипцією покликане звернути увагу майбутніх учителів на подальший розвиток у себе пильності до вимови написаного. У шкільній практиці саме вони, вчителі, вестимуть учнів початкових класів до засвоєння правописних азів: від звука до букви — і розвиватимуть фонематичну пильність — від букви до звука. Виробити уважність у звуковому відтворенні надрукованого з урахуванням наголошеності складів, сусідства різних за категоріальними ознаками приголосних і голосних, приголосних і приголосних — у цьому вбачаємо доцільність запровадження вправ на записування текстів фонетичною транскрипцією.

Зрозуміло, що необхідність записувати слова і тексти фонетичною транскрипцією, як і нотування виправлених фраз і речень, передбачають для цього окремий зошит. У ньому слід виділити сторінки і для записування слів і текстів фонетичною транскрипцією, і для фіксації слів, у яких припускаються неточності наголошування, вимови слів і для запису відредагованих конструкцій. Заготоване буде не лише, так би мовити, вузлом для пам'яті, а й знадобиться у викладанні в школі.

Що ж до власних повідомлень, передбачених «Завданнями», то вони мають будуватися з дотриманням усіх якостей культури усного мовлення: правильності, чистоти, точності, логічності, дохідливості. Окреме побажання: в усних виступах, розповідях більше уваги приділяти стилістичному оформленню викладу. Він не повинен бути сухим, безбарвним, однотипним формулюванням думок, виражених складними, не одразу усвідомлюваними висловлюваннями. Виклад бажано наповнювати доречно вжитими синонімами й антонімами, крилатими висловами, фразеологізмами. Майбутній учитель зобов'язаний виробити в себе те, що називається чуттям слова, до чого закликав В. О. Сухомлинський, даючи йому таке трактування: «Виховання чутливості до слова та його відтінків — одна з передумов гармонійного розвитку особистості. Від культури слова до емоційної культури, від емоційної культури до культури моральних почуттів і моральних відносин — такий шлях до гармонії знань і моральності». (Сухомлинський В. Вибрані твори. У 5 т. — К., 1975. — Т. 3. — с. 508.)

Закономірно постають запитання: як укласти весь матеріал посібника в невелику кількість годин, відведених для цього курсу, і як організувати його опрацювання?

Запропонуємо один із варіантів методики роботи над освоєнням курсу. Перше заняття провести у вигляді лекції, яку присвятити розгляду головно того, що міститься у «Вступі» посібника, а також ознайомленню студентів із тим, як вони повинні виконувати програму навчального предмета, щоб успішно завершити його освоєння. У межах цього заняття необхідно виконати передбачені «Завдання. Вправи». Але це ще не все.

Оскільки практична спрямованість курсу вимагає не лише закріплення вивченого, а й готовності студентів до виконання вправ наступної теми, перше заняття слід завершити двома завданнями: перше — виконати передбачене у «Вступі» «Домашнє завдання», прочитавши всі його підрозділи, друге — підготуватися до проведення наступного заняття, для чого: прочитати з розділу «Техніка

усного мовлення» теоретичні й рекомендаційні положення підрозділів «Складові частини техніки усного мовлення» і «Володіння диханням».

Усі подальші практичні заняття, у тому числі й друге, пропорційно проводити в такій послідовності: перевірка виконання вимог «Домашнього завдання», після чого має йти обговорення прочитаного в пропонованих підрозділах і доповнення новими даними теми заняття. Цю частину заняття завершує виконання «Завдань. Вправ». У кінці розгляду теми (чи тем) — перелік того, що необхідно здійснити вдома для підготовки до наступного заняття: перше — виконати «Домашнє завдання» за сьогодні опрацьованою темою, друге — прочитати рекомендаційний чи довідковий матеріал наступної чи наступних підрозділів (завдання ознайомитися зі змістом кількох підрозділів припустимо з огляду на обмаль часу, визначеного для вивчення курсу). Без підготовки до наступної теми результативно провести заняття не можна.

Культура і техніка усного мовлення — розділ українського мовознавства

У школі діти вивчають різні предмети, серед них: українська мова й історія, фізика і математика, біологія й хімія. Усі вони — навчальні предмети. Освоюючи їх, школярі знайомляться з основами відповідних наук: на уроках історії — з наукою *історія*, на заняттях з фізики — з наукою, яка називається *фізикою*. Продовжимо: здобуваючи знання з математики, вони прилучаються до науки, названою терміном *математика*, біології — з наукою *біологія*, хімії — з наукою *хімія*. Але ж серед цього переліку навчальних предметів, на вивченні яких учні будують уявлення про відповідні науки, не названий предмет *українська мова*. Хіба українська мова — не наука? Так, не наука, а всього-навсього навчальний предмет, як і навчальні предмети *російська мова*, *англійська мова*, *німецька мова*, *французька мова*. Проте, як і будь-який інший навчальний предмет, українська мова побудована на наукових основах, тобто на засадах науки. Такою наукою, на ґрунті якої базується все, що передбачено для вивчення учнями української мови, є наука *мовознавство*, або *лінгвістика* (з французької мови *linguistique*, що утворилося від лат. *lingua* — «мова»). Зрозуміло, що і практичне вивчення учнями російської чи англійської, німецької чи французької також спирається на засади науки, а саме: *мовознавства* (*лінгвістики*).

Легко помітити, що в основі обох термінів (*мовознавство* і *лінгвістика*), які є синонімами, лежить слово *мова*: *мовознавство*, *linguistique*. Мова — предмет вивчення науки, позначуваної двома термінами. Виникає запитання: яка ж мова становить предмет науки мовознавства (лінгвістики)?

Щоб відповісти на це запитання, треба дещо абстрагуватися від української мови (і від інших мов). Зробити це необхідно для того, щоби сконцентруватися на усвідомленні багатозначності слова *мова*. Воно має кілька значень. У широкому розумінні *мова* — загальнолюдське явище, завдяки якому люди різних народів спілкуються

в повсякденному житті. Інакше можна сказати: мова — це засіб спілкування (ще говорять: засіб комунікації — від лат. *communicatio* — «зв'язок»), засіб зв'язку, засіб порозуміння, передання інформації і в той же час — засіб оформлення думок.

Отже, у широкому розумінні *мова* — це загальнолюдське, суспільне явище, властиве людям як розумним істотам.

Так формулюється одне зі значень слова *мова*, яка є предметом науки про мову, тобто мовознавства (лінгвістики).

Слово *мова* має й інше значення: *мова* — це сукупність певних мовних одиниць (звуків, слів, речень), використовуваних представниками окремої народності чи нації в процесі спілкування. У цьому випадку йдеться про конкретну мову: українську, російську, англійську, німецьку чи іншу, в кожній із яких є своєрідна система звуків, слів, речень. Це значення слова *мова* — вужче в зіставленні з попереднім: перше вказує на мову як загальнолюдське явище, як властивість людей спілкуватись, друге пов'язане з уявленням про конкретні звукові, словесні чи граматичні одиниці, які в процесі історичного розвитку стали засобом спілкування одного якогось етносу (від гр. *ethnos* — 'народ').

Відповідно до цих двох значень слова *мова* в мовознавстві (лінгвістиці) виділено дві галузі. Перша — це *загальне* (або *наукове*, *теоретичне*) *мовознавство*, яке здобуло таку назву тому, що предметом дослідження звуків, слів, речень в ньому стає не окрема мова, а всі мови (живі і мертві), територіальні й соціальні діалекти (тому й *загальне мовознавство*), на основі вивчення яких встановлюються теоретичні, наукові (звідси й назва — *теоретичне* або *наукове мовознавство*) засади мовознавства (лінгвістики) як науки.

До проблем (питань) загального (синоніми — наукового, теоретичного) мовознавства належать: установлення сутності мови, тобто того, що таке мова як явище, походження мови як загальнолюдської властивості спілкуватись. У межах загального мовознавства розглядають питання класифікації (поділу) мов світу за походженням, за граматичною будовою, за функціонуванням (призначенням, виконанням ролі) в суспільстві, а також проблеми виникнення письма і його ролі в житті людей.

Друга галузь — *часткове мовознавство*, назва якого вказує на те, що в ньому здійснюється вивчення конкретних мов: їхнє походження, специфічних рис їхнього звукового і словникового складу, граматичної будови, функціонування мовних одиниць. Ідеться про дослідження окремих (а не всіх) мов: української, чи російської, або англійської та ін. Скрупульозне вивчення історії й сучасного стану кожної з них нагромаджує факти походження й історичного розвитку

конкретної мови, дані про структуру (будову) і функціонування її одиниць (звуків, слів, словосполучень, речень). На основі цього утворюються мовознавства окремих мов, зокрема: українське мовознавство, російське, англійське, німецьке й інші мовознавства. Усебічне дослідження конкретних мов і встановлення фонетичних, лексичних, граматичних норм фіксують підручники для шкіл і вищих навчальних закладів, різного типу словники, навчальні посібники. За ними здійснюється вивчення літературної мови. Термін *літературна мова* не слід пов'язувати лише з мовою художньої літератури. Літературна мова будь-якої мови, у тому числі й української, — це унормована у вимові звуків і їхніх сполук, у словниковому складі й граматичній будові, унормована в написанні слів і вживанні розділових знаків мова, використовувана в усіх сферах людської діяльності, інакше можна сказати: в усіх стилях мови.

Для глибокого вивчення специфічних ознак окремих мов науковці виділяють розділи конкретного мовознавства, які ґрунтуються на аналізі: 1) звукового складу мови — це фонетика; 2) її словникового наповнення — це лексикологія; 3) специфіки словотвору — це словотвір; 4) граматичних форм — це морфологія; 5) конструкцій — це синтаксис.

Самостійне місце серед ряду напрямів у дослідженні мов посідають відділи мовознавчої науки — стилістика і культура мовлення. Поряд із терміном *культура мовлення* існує термін *культура мови*. Його пов'язують зі зразковими текстами писемності, які підлягають засвоєнню, а також із виявленням потенційних можливостей мовної системи окремої мови. Ці розділи мовознавства (культура мовлення і культура мови) перетинаються, що й зумовлює вироблення ознак правильного, чистого й дохідливого мовлення на зразках красного письменства. Не випадково тому в цьому курсі передбачено вивчення напам'ять віршів, переказування майстерно написаних уривків із прози, що сприятиме підвищенню рівня культури усного мовлення майбутніх учителів.

Культура усного мовлення ґрунтується на навичках нормативного промовляння звуків, володіння голосом, інтонацією, тому в цьому навчальному предметі передбачене набуття техніки усного мовлення.

Довідкова література — помічник у роботі над культурою і технікою усного мовлення

Опрацювання цього навчального предмета викликатиме потребу звертатися до довідкової літератури, серед якої на першому місці стоять лінгвістичні словники. Прикметник *лінгвістичний* утворено від іменника *лінгвістика*, те саме означає українське слово *мовознавство*, від якого утворено прикметник *мовознавчий*. Отже, як терміни *лінгвістика* і *мовознавство*, так і слова *лінгвістичний* і *мовознавчий* — синоніми.

Користувачам цього посібника доведеться звертатися головню до двох типів лінгвістичних словників: тлумачного (тлумачити = пояснювати) й орфоепічного (прикметник утворено від іменника *орфоепія*, запозиченого з грецької *orthos* — «правильний» і *epos* — «мовлення»), тобто словника, що визначає правильну вимову звуків відповідно до сучасних норм літературної мови.

Щоб розуміти призначення, будову й характерні особливості кожного з типів словників, доцільно ознайомитись не тільки з тим, що вони пропонують, а й із тим, як ними користуватися. Такі відомості містяться в передмові до словників кожного з типів. Знайомство можна почати: а) з будь-якого з тлумачних словників: або з одинадцятитомного «Словника української мови» (К. : Наукова думка, 1970–1980), або «Нового тлумачного словника української мови» (в 3-х томах / уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. — 2-е вид., випр. — К. : Аконт, 2001), або «Великого тлумачного словника сучасної української мови» (Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. — К. : Ірпінь : ВТФ «Перун» ; 2002) чи б) з ряду орфоепічних: або «Орфоепічного словника» (укладач М. І. Погрібний. — К. : Радянська школа, 1984), або «Орфоепічного словника української мови» (в 2-х томах. — Т. 1. — К. : Довіра, 2001). За завданнями ці типи словників (тлумачні й орфоепічні) різні. У першому з них — тлумачному — запропоновані тлумачення (пояснення) лексичного значення слів, їхнього використання в контексті (тобто — в словесному оточенні, в межах словосполучення чи речення), деякі граматичні й стилістичні ознаки. Його словникова стаття (так називається текст пояснення,

запропонований до слова) на вигляд така (приклад пропонуємо за першим томом одинадцятитомного «Словника української мови»):

«1. **Актор**, -а, ч. 1. Виконавець (професіонал) ролей у театральних виставах. До складу першої української трупи Кропивницького увійшли і професіональні актори і талановиті аматори (Життя Саксаганського, 1957, 26). 2. *перен., розм.* Про людину, яка показує себе не такою, якою вона є насправді. [Монаньяр:] *Та годі вже базікання того!.. Які актори всі ви, жірондисти!* (Л. Укр., II, 1951, 177)».

Призначення тлумачного словника — визначати семантику (значення) відповідного слова. Слово *актор*, як засвідчено в словниковій статті, має два значення: перше (1.) — пряме, друге (2.) — переносне (на це вказує написання *перен.*). Крім того, в тлумаченні цього слова є його стилістична характеристика, а саме: розмовний характер переносного значення слова (уточнює це позначка *розм.*). Після обох тлумачень слова є зразки його використання в контексті (курсивом).

З морфологічних ознак зазначеного слова названі: закінчення родового відмінка однини (*а*) і приналежність слова до чоловічого роду (*ч.*).

З вимовних рис — у заголовному слові позначено наголос: *акто́р*.

У другому типі лінгвістичних словників — орфоепічному — фіксовано не значення слова, а нормативна (тобто узвичаєна як норма української літературної мови) вимова слова, яка репрезентована (подана, представлена) так (подаємо за «Орфоепічним словником» (уклад. М. І. Погрібний):

«**Актор**, -ра, мн. -ри, -рів [r'ij].

Словникова стаття містить вказівку на наголос, вимову форм родового відмінка однини (-ра), називного й родового відмінків множини (-ри, -рів). Особливість вимови третього складу форми родового відмінка множини пропонується у фонетичній транскрипції [r'ij].

Названі тлумачні й орфоепічні словники належать до категорії, як зазначалось, лінгвістичних. За призначенням вони відрізняються від енциклопедичних словників. З'ясуємо їхню своєрідність.

У лінгвістичних словниках основним об'єктом описування є слово. Але оскільки слова можна розглядати під різним кутом зору, виділяють кілька типів і різновидів словників. Серед них, крім тлумачного й орфоепічного типів, відомі словники: орфографічний, у якому запропоновані правильні написання слів; історичний, що містить слова, засвідчені в історичних пам'ятках; етимологічний, у якому з'ясовують походження слів. Про інші типи словників можна прочитати в таких виданнях: «Українська мова. Енциклопедія (К., 2000, 2004, 2010)», «Українська мова.

Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів (К., 2001)», «Українська мова. Енциклопедія (К., 2011)».

На відміну від лінгвістичних, в енциклопедичних словниках описано не слова, а предмети, явища, історичні події, розповідають про державні, наукові, виробничі й інші установи, видатних державних, наукових, політичних, культурних діячів. У лінгвістичних словниках представлені повнозначні й службові слова, в енциклопедичних наявні лише іменники або словосполучення з іменником у його основі.

Прикметник *енциклопедичний* походить від французького слова *encyclopédie* (від грец. *enkyklopaideia* — 'загальне виховання (навчання)', що означає: наукове чи науково-популярне довідкове видання, яке містить зведені знання зі всіх (універсальна енциклопедія) або окремих (спеціальна енциклопедія) галузей знань.

З універсальних, або загальних енциклопедій, відомі «Українська радянська енциклопедія», «Український радянський енциклопедичний словник». Галузеві енциклопедії — з різних галузей знань.

Завдання. Вправи

1. Уявімо, що після першого заняття з цього курсу вам доведеться пояснювати родичам, знайомим чи ровесникам з інших факультетів, у чому особливості навчального предмета, який ви почали освоювати.

З чого ви почнете розмову? Як сформулюєте завдання вчителя у навчанні дітей мови і, зокрема, завдання курсу «Основи культури і техніки усного мовлення»? Як поясните терміни *техніка* і *культура* усного мовлення?

2. Прочитайте текст вголос. Припускаємо, що прочитане надихне вас на розповідь про подорожі до різних куточків нашої країни. Поділіться з однокурсниками спогадами про ваші подорожування.

Розповідь ведіть спокійно, розмірено, з послідовністю: чи за роками здійснених поїздок просторами країни, чи за регіонами, чи за відвіданням областей, міст, сіл, або ще як. Згадуючи приємні враження, вживайте оцінні слова.

УКРАЇНА

Україна велика й простора. Простягається від Карпатських гір до синього Дону. З півдня наші землі омиваються Чорним й Азовським морями, на півночі сусідять з Білорусією, на сході — з Росією. На заході Україна межує з Молдовою, Румунією, Угорщиною, Польщею.

В Україні багато річок. Найбільша з них — славетний Дніпро, який поділяє Україну надвоє. Один бік зветься Правобережною

Україною, другий — Лівобережною. За довжиною Дніпро — третя річка Європи після Волги й Дунаю.

Гори Карпати лежать на самому заході України. Це старовинні гори з порослими травою і деревами вершинами. Найвища з них — Говерла, її висота понад 2000 метрів. На Кримському півострові розташовані Кримські гори.

Природа України багата й щедра. По всьому світу відома українська пшениця, добрі в нас сади.

Окремі землі України мають свої особливі назви — Слобожанщина, Галичина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полісся, Буковина, Донеччина.

Найбільше місто України — столиця держави, стародавній Київ. Його населення — понад три мільйони мешканців. Тут працює парламент України — Верховна Рада.

Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Одеса, Львів — міста, чисельність мешканців яких понад мільйон.

Зараз Україна поділяється на 24 області, до її складу входить також Кримська Автономна Республіка.

Усе в межах України: на землі, під землею, набуте минулими поколіннями й створене сучасниками — є власністю українського народу. Народ має повне право користуватися з цього національного добра. Наш обов'язок — примножувати й берегти його (За О. Кучеруком).

3. У квітні 1961 року в Радянському Союзі з космодрому Байконур у Казахстані був виведений на орбіту навколо Землі перший у світі космічний корабель-супутник «Восток» з людиною на борту. Хто був першим космонавтом, дізнайтесь з енциклопедичних видань і розкажіть про нього на практичному занятті.
4. З першого практичного заняття ви почнете виконувати вправи, спрямовані на розширення знань, подальше удосконалення навичок культури і техніки усного мовлення. Тому бажано, щоб ви взяли за правило: під час читання, виголошення повідомлень, переказів текстів і розповідей стежили насамперед за власним мовленням. Щоб посилити цю вимогу, вдамося до поширеного серед читців-декламаторів виразу *чутти себе*. *Чутти* — це значить стежити за тим, як вимовляєте звуки, їхні сполучення, чи відповідає тональність вашого голосу змісту прочитуваного або сказаного у виступі, розповіді, чи ваш голос чувають присутні. Разом з цим за погодженням з академічною групою спостерігайте за мовленням однокурсників, висловлюйте зауваження. Зрозуміло, що ваші застереження щодо мовлення товаришів повинні бути обґрунтованими. Виважено сприймайте критику на вашу адресу. Будьте готові до ведення аргументованої полеміки.

Прочитавши це, дайте відповіді на такі запитання: 1) як ви визначаєте свої обов'язки у виконанні вправ, завдань, у прийнятті рекомендацій? 2) чого ви будете прагнути під час освоєння курсу «Основ культури і техніки усного мовлення»? 3) про що вам хотілось би дізнатися і чого навчитися в процесі освоєння курсу «Основ культури і техніки усного мовлення»?

Домашнє завдання

1. Не виключено, що в школі або в розмові поза школою вам доведеться обстоювати правомірність визнання того факту, що шкільний предмет «українська мова» важливий тим, що відкриває шлях до вивчення інших навчальних дисциплін.

Прочитайте тези, у яких обстоюють думку про важливість вивчення всіх предметів шкільного навчального плану і помилковість поділу їх на головні й другорядні. Підготуйтеся до виступу перед студентською аудиторією на тему «Чому без української мови неможливе подальше навчання учнів?» Для цього скористайтесь твердженнями, висловленими в тезах, за потреби доповніть своїми міркуваннями чи висловте незгоду. Узагалі свій виступ спрямуйте на доведення того, чому без вивчення української мови в початкових класах подальше навчання дітей ні в початковій, ні в середній і старшій школі неможливе.

Мабуть, не коректно ділити шкільні предмети на головні і неголовні, тому що всі вони дають учням основи багатьох наук, які в майбутньому допоможуть їм виявити свої здібності в певній спеціальності. Значить, усі предмети головні.

Правильним рішенням буде серед навчальних дисциплін виділити ті, які потрібні в будь-якій професії, і ті, що необхідні тільки в певних галузях діяльності. Такий розподіл предметів не слід сприймати так, що, мовляв, до других треба ставитись зверхньо. Ні, вони важливі, адже якщо учень не здобуде знань із цих предметів, то в майбутньому він не стане професіоналом із фізики, хімії, біології, техніки, сільського господарства, економіки.

Отже, виходить, що всі шкільні дисципліни потрібні.

Серед дисциплін, важливих для будь-якого майбутнього фаху, на перше місце в школі, мабуть, треба поставити фізкультуру, тому що здоров'я молодого покоління — це багатство держави.

Неоціненне значення для підготовки свідомого члена суспільства мають уроки літератури й історії. Ці предмети формують свідомість, мораль, громадський обов'язок молодой людини, яка по закінченні школи вступає в самостійне життя. У зв'язку з цим доречно скористатися словами М. Коцюбинського: «Кожному народові,

і в тому числі й українцям, «належить», між іншим, якомога ширше і повніше розвивати свою духовну сутність і, паралельно до свого культурного росту, поступово удосконалювати знаряддя своєї думки — мову, в якій, як у дзеркалі, відображається і історія, і світогляд, і характер даного народу».

Для всіх спеціальностей потрібні математичні навчальні предмети, які розвивають логічне мислення. Сьогодні стало зрозуміло, що без предмета «основи інформатики» не можна уявити ні сучасну, ні майбутню школу. Комп'ютер став не тільки необхідним компонентом навчання, а й помічником у задоволенні культурних чи наукових потреб молоді. З допомогою комп'ютера діляться враженнями про прочитане, про побачене в театрі чи в телепередачах. Така наша сучасність: комп'ютер — помічник у навчанні й житті.

І все ж, визначаючи таку всеосяжну роль комп'ютера в суспільстві, не можна забувати, що користувачі комп'ютера використовують природну мову. Вона є найважливішим засобом спілкування, вираження думки і в комп'ютеризованому оточенні. Це й є вагомим доказом того, що володіння українською мовою в нашої державі необхідне для людини будь-якої спеціальності, звідси доходимо висновку про важливість навчального предмета українська мова. Його освоєння починається з перших школярських днів дитини: учні навчаються читати і писати, говорити і слухати вчителя, співрозмовника, розширюють свій активний словник, удосконалюють вимову звуків і слів, засвоюють граматичні правила, що стає основою для використання мови в усіх сферах людської діяльності.

У розповіді на цю тему згадайте про такі предмети, як хімія, біологія, фізика, дайте коротку характеристику доцільності їх вивчення.

Виступаючи, стежте за чіткістю вимови слів і висловлення думки. Говоріть так, щоб вас чули всі присутні. Дотримуйте логіки викладу.

2. Французький письменник Анатоль Франс якось сказав, що вся його ерудиція (глибокі знання, широка обізнаність, начитаність. — С. Д.) — наслідок уважного читання відомих тлумачно-енциклопедичних словників. Частка правди в цьому значна: читання словників розкриває світ знань. Словники для освіченої людини залишаються настільними книгами. Елементарний приклад: у газеті прочитали про республіку Колумбія. А де вона? Як же обійтися без словника?

Підготуйте повідомлення про типи словників, їх призначення, будову й наявність ілюстративного матеріалу.

Виступ можна побудувати за таким планом:

- 1) пояснити відмінності енциклопедичних і лінгвістичних словників;
- 2) назвати типи лінгвістичних словників;
- 3) до кожного з типів цих словників запропонувати по одній назві словника української мови;
- 4) розкрити специфічні особливості призначення, будови й характеру ілюстративного матеріалу (якщо він є) у тлумачному, орфо-епічному й орфографічному словниках;
- 5) з'ясувати призначення словника іншомовних слів.

Для підготовки повідомлення скористайтесь пропонованим наприкінці книги списком словників.

До наповнення змістом першого і другого пункту плану використайте статтю «Словник», вміщену в одному зі словників: «Українська мова. Енциклопедія» (К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000, 2004, 2010 роки видання) або «Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів» /автори С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, О. Г. Тодор. — К. : Либідь, 2001; або «Українська мова. Енциклопедія» — К., 2011.

Для розгляду третього пункту плану ознайомтесь із розділом «Обсяг і будова словника», що міститься в одинадцятитомному «Словнику української мови» (К., 1970–1980). Розкриваючи прикмети тлумачного словника, вкажіть на його завдання, поясніть ознаки будови словникової статті, характер ілюстрацій і стилістичних властивостей реєстрових одиниць. В аналізі своєрідних ознак орфоепічного словника (ознайомтесь із названим вище розділом в «Орфоепічному словнику української мови» (К. : Довіра, 2001, 2003) достатньо звернути увагу на з'ясування його завдань, будови словникової статті, основних вимог фонетичної транскрипції.

До розкриття третього пункту плану додайте відомості про призначення і формування словникових статей з передмови до будь-якого з видань «Орфографічного словника української мови» (наприклад, восьме чи наступні видання цього словника — укладачі В. В. Чумак, І. В. Шевченко, Л. Л. Шевченко, Г. М. Ярун, що вийшов друком у Києві 2008 року). Уточніть, чи може він служити порадиником у вимові слів? Якщо може, то які ознаки їхньої вимови він пропонує?

У поясненні четвертого пункту плану вам стануть у пригоді такі видання: «Словник іншомовних слів» (К. : Довіра, 2000), «Словник лінгвістичних термінів» (автори Д. І. Ганич, І. С. Олійник. — К. : Вища школа, 1985) або «Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів» — К. : Либідь, 2001).

На завершення узагальніть зміст вашого виступу коротким окресленням специфіки будови словникової статті в тлумачному, орфоепічному, орфографічному словниках і в словнику іншомовних слів, і словнику лінгвістичних термінів.

Це повідомлення буде для вас першою спробою прилюдного самостійно підготовленого виступу на тему, яку ви самі маєте сформулювати, скласти план повідомлення, підготувати приклади.

Будьте готові відповісти на запитання:

- ▼ Що таке лексикографія?
- ▼ Які словники називається лінгвістичними? Чим вони відрізняються від енциклопедичних?
- ▼ Що становить словникова стаття в різних типах словників?

Складові частини техніки усного мовлення

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Щоб досягти належної техніки усного мовлення, необхідно:

- 1) вільно **володіти диханням**, тобто без поспіху заповнювати легені достатньою для проговорювання кількістю повітря, раціонально дозувати його під час промовляння слів, словосполучень і висловлень;
- 2) уміло **керувати голосом**, забезпечуючи звучне, варійоване висотою, силою, темпом і тембром (забарвленням) говоріння або читання вголос як одного з виду мовленнєвої діяльності;
- 3) **виробити навички** чіткої, ясної **артикуляції** (тобто роботи мовних органів, спрямованих на творення звуків; інакше кажучи, **дикції**) **звуків**;
- 4) засвоїти і бездоганно **оперувати орфоепічними** (від *орфопеія* — «правильна вимова») **нормами**.

Ці чотири складові частини визначають зміст техніки усного мовлення і становлять підготовчий етап опанування усної мовленнєвої культури.

Однак, працюючи над виробленням умінь прилюдного говоріння або читання (вголос), слід бути свідомим, що техніка усного мовлення сама по собі не існує. Вона є знаряддям, за допомогою якого озвучують задум виступу перед аудиторією, характер розмови в певній ситуації спілкування, а в читанні зміст поетичного чи прозового художнього твору.

Щодо виступу, читання чи декламування існують настанови, відомі зі школи, однак нагадування їх не завадить. Щоб досягти успіху в будь-яких із названих дій, потрібна, як зазначалось, попередня робота: обмірковувати план передбаченого повідомлення чи усвідомити авторський задум твору, обраного для читання або декламування (виразного приговорювання вивченого напам'ять твору). І те й інше підкаже добір елементів техніки читання, про особливості яких мова піде у наступних параграфах.

ВОЛОДІННЯ ДИХАННЯМ

У повсякденні мовець не замислюється над тим, як дихає, адже дихання — природний процес. Його не помічають. Однак для спортсменів важливо вміти дихати. Бігуни, наприклад, на спринтерських (коротких) і стайерських (довгих) дистанціях досягають рекордів завдяки натренованому диханню.

Своєрідною дистанцією в учителя є урок, упродовж якого йому доводиться координувати вдих і видих з інтонаційними змінами голосу. Для цього також потрібно тренуватись, оскільки дихання під час говоріння, читання вголос або декламування відрізняється від природного.

Фізіологічний процес дихання здійснюється трьома фазами: повільний вдих — повільний видих — пауза. Під час говоріння (а також читання вголос) цей ритм порушується. Так, витративши повітря на проговорювання фрази чи висловлення, мовцеві треба швидко заповнити легені для здійснення подальшого акту говоріння. Це й викликає скорочення першої фази дихання — вдиху. Що ж до другої — видиху, то вона під час говоріння або читання вголос одразу не настає, як трапляється під час звичайного дихання. Зумовлюється це необхідністю підготуватися до проговорювання наступної фрази або висловлення, надати їм своєрідного тонального забарвлення. Це й викликає паузу, якої під час фізіологічного процесу дихання після першої фази немає.

Видих у разі говоріння не довільний: він може бути швидким і уповільненим, із паузами і без них. Залежить це від ситуації мовлення, задуму розповіді чи змісту твору під час читання. З цього випливає, що процес говоріння і читання вголос вимагає уваги до володіння (інакше — керування) диханням — важливим засобом техніки усного мовлення.

Розглянемо, що вкладено в поняття *володіти (керувати) диханням*.

Почнемо зі з'ясування: яку кількість повітря слід набирати в процесі мовлення? Відповідь очевидна: повітря треба вдихати стільки, щоб вистачило проговорити (чи прочитати) фразу до паузи, зумовленої її логічним завершенням і потребою чергового вдиху. Що ж для цього необхідно зробити?

Дехто гадає, що найкращий спосіб бути готовим до говоріння — вдихнути якомога більше повітря. Це — хибне переконання. Набраним «по вінця» повітрям можна не скористатися: воно вирветься одразу. Про керування диханням у цьому випадку годі й говорити.

Дихання має бути глибоким, але не надмірним, а його інтенсивність — керованою. В ефективному керуванні диханням важливу

роль відіграє розвинене грудно-черевне (глибинне) дихання. Фахівці рекомендують «спирати» дихання на діафрагму, як це роблять оперні співаки. На відміну від плечового (поверхового), грудно-черевне дихання дозволяє повністю заповнити легені повітрям. Об'єм набраного під час грудно-черевного дихання повітря дозволяє вільно володіти голосом, дає змогу тривалий час, не перериваючи мовленнєвого потоку, вести розмову або читати вголос. Розвивати саме такий тип дихання — одне із завдань освоєння техніки усного мовлення. Таке дихання забезпечить належний рівень сили голосу, потрібного для того, щоб він був чутний усім присутнім у приміщенні, а найголовніше, щоб він забезпечив прочитування тексту, адекватного змісту, ідеї твору. Для доведення справедливості такого твердження, поставимо таке запитання: чи можна без тренованого, усвідомленого спрямованого дихання прочитати чи продекламувати виразно, наприклад, вірш П. Тичини «Я стверджуюсь, Я утверджуюсь»? Будьмо відвертими і скажемо: надзвичайно складно, а точніше неможливо. Чому? Тому що твір патетичного (пристрасного, схвилюваного, сповненого пафосу — піднесення) спрямування. Його усне втілення потребує, по-перше, посилення видихового струму (цього вимагає пафос), досягти якого можна за наявності в міру заповнених легень глибинним диханням, по-друге, уміння «розпорядитись» наявним повітрям для проговорювання слів і фраз із різною тональністю, з виділенням логічного наголосу.

Звернімось до вірша і накреслимо найважливіші в ньому місця, у яких тільки натреноване грудно-черевне дихання забезпечить успіх у читанні чи декламуванні цієї поезії. Читаємо про себе:

*Я єсть народ, якого Правди сила
Ніким звойована ще не була.
Яка біда мене, яка чума косила! —
А сила знову розцвіла.
Щоб жити — ні в кого права не питаюся.
Щоб жити — я всі кайдани розірву.
Я стверджуюсь, я утверджуюсь,
Бо я живу.*

Ужитий у першому рядку архаїзм *єсть* «налаштовує» читця на піднесений лад. Такою є стилістична властивість архаїзмів. Піднесеність вимагає розміреної динамічної (пов'язаної з дією сили) вимови слів чи фрази. Ця вимога торкається прочитування і проговорювання всього тексту. Здійснити це без грудно-черевного дихання не можна. Тільки достатньо наповнені легені дадуть можливість виразно (ясно, чітко) відтворити у звуковому вираженні закладений у першій строфі зміст переліку незгод (*яка біда, яка чума... косила*)

і розквіту сили (*а сила знову розцвіла*). Глибинне дихання відіграє не меншу роль і під час читання і проговорювання другої строфи (що починається словами *Щоб жить — ні в кого права не питаюсь*), у якій різна тональність має супроводжувати доведення ідеї твору у ствердженні невмирущості ліричного героя — виразника народу, переданої словами: *Я стверджуюсь, я утверждаюсь, Бо я живу*.

Стає зрозумілим: успіх у читанні чи декламуванні залежить передусім від поставленого дихання.

Ведучи розмову, читаючи чи декламуючи, не можна видихати повітря повністю. У дихальному апараті завжди має залишитися невеликий запас повітря. Це унеможливить квапливе поглинання повітря і забезпечить непомітний, беззвучний вдих. Не вдихайте повітря занадто часто, хоча й у розмові користуватиметесь короткими висловлюваннями або, читаючи текст, озвучуватимете малі за розміром речення. Бажано, щоб майбутні наставники школярів усвідомлювали необхідність контролювати своє дихання, керувати ним, тим більше, що цей фізіологічний процес піддається контролю і здатен перетворитись на навичку.

Вдихають і видихають звичайно через рот і через ніс. Гігієнічно виправданим вважають дихання через ніс. Годиться дотримувати гігієнічного правила. Але, набираючи повітря носом, не обов'язково закривати рот.

Виконання вправ слід починати глибоко переконаним, що вміти дихати — перший, але важливий крок до володіння голосом — головним інструментом виразності, дохідливості й естетичного (пов'язаного зі сприйняттям прекрасного в прочитуваному творі) впливу на співбесідника або слухача.

Завдання. Вправи

1. Дихайте сидячи. Стежте за тим, як зовні проявляється грудно-черевне дихання. Грудна клітина трохи підіймається. Проте плечі не повинні «ходити вгору-вниз». Повітря вдихайте і видихайте через ніс, робіть це беззвучно. Уникайте спокуси заповнювати легені «по вінця».
2. Перевірте, як довго ви можете без поспіху видихати повітря до повного видиху (це вправа без говоріння). Для цього спокійно глибоко вдихніть і повільно видихайте. Завдання вправи — розвинути грудно-черевне дихання.
3. Про себе прочитайте вірш В. Сосюри «Як не любить той край» (уведіть у звичай обов'язкове знайомство з пропонованим текстом під час виконання всіх наступних вправ):

Як не любить той край, де вперше ти побачив
солодкий дивний світ, що ми зємо життям,
де вперше став ходять і квіткою неначе
в його теплі зростав і усміхавсь квіткам!
Як не любить той край, що дав тобі і силу,
і гострий зір очей, і розум молодий,
і далі, що тобі красу свою відкрили,
і моря голубий, розгойданий прибієм...
Він радість у труді і творчих дум польоти
тобі для слави дав, як шум гаїв і рік,
як саяво сонячне усій твоєї істоті,
як вєсни, що до їх тепла ти серцем звик.
З тобою він у снах і наяву з тобою,
ти разом з ним ростеш і змінюєшся з ним,
милуєшся його нетлінною красою,
бо він — твоє життя, твоя любов, твій дім.

- ▼ Кілька разів уголос прочитайте цей текст: а) читаючи, зупиняйтесь наприкінці кожного рядка; на місці пауз робіть незначний вдих; б) прочитуючи по два рядки, вдихайте глибоко, але непомітно і не «по вінця».

4. Вправу виконайте з кількома завданнями:

1. Уголос прочитайте кожен рядок чотиривірша, зупиняючись для видиху наприкінці.

Не щебечи, соловейко, під вікном близенько,
Не щебечи, малюсенький, на зорі раненько.
Як затьохкаєш, як свиснеш, неначе заграєш,
Так і б'ється у грудях серце, душу роздираєш.

(Народна творчість)

2. Цей текст прочитайте по два рядки. Завдання виконуйте по кілька разів. Робіть це без поспіху. Після кожного прочитування відпочивайте.
3. Спробуйте прочитати весь текст без пауз. Якщо цього не вдасться зробити, не намагайтесь «побороти» себе: виконаєте пізніше.
5. Кожне з речень запропонованих поезій прочитайте одним видихом. Стежте за тим, щоб дихання було глибоким. Оцініть свої можливості в читанні поширених речень на одному видиху.

Текст 1

Защетава жайворонок,
угору летючи;
закувала зозуленька,
на дубі сидючи;

защетава соловейко —
пішла луна гаєм;
червоніє за горою;
плугатар співає.

(Т. Шевченко)

Текст 2

Мохнатий джміль із будяків червоних
Спиває мед. Як соковито й повно
Гуде і стелиться понад землею
Ясного полудня віолончель.

(М. Рильський)

- ▼ Що таке *віолончель*? До якого типу словників слід звернутися за поясненням значення цього слова? Якого переносного значення поет надав цьому слову в наведеному тексті?
- 6. Читаючи вірші, узгоджуйте дихання з довготою фрази, кінець яких позначений однією і двома вертикальними лініями: одна вказує на коротку, дві — на довгу паузи. На коротких паузах не робіть вдиху.

Стопився день,	Узяв на плечі
Облишив косовицю,	Хмару-пуховицю
Дмхнув на сонце,	Та й рушив спати
Заморочив ліс,	на небесний Віз.

(І. Вирган)

- ▼ Як ви розумієте словосполучення «заморочив ліс»? Чи не походить дієслово *заморочив* від іменника *морок*? Що таке *небесний Віз*?

Здається, часу і не гаю, |
а не встигаю, | не встигаю. ||
Щодня себе перемагаю, ||
від сусти застерігаю, ||
і знов до стрічки добігаю, |
і знов | себе перемагаю, |
і не встигати не встигаю, ||
і ні хвилиночки ж не гаю.

(Ліна Костенко)

- ▼ Поділіться власним досвідом економного використання часу. Чи є у вас план на щодень, тиждень, місяць? Чого ви прагнете досягти в період навчання у виші? (Довідка: *виш* — це *аббревіатура*: *ви* — *вища*, *ш* — *школа*).

Домашнє завдання

1. Ознайомтесь зі змістом уривку з книги А. Й. Капської «Виразне читання» і, користуючись його головною думкою, запропонуйте тези виступу перед студентами на тему «Живе слово в мовленні вчителя на уроці і в позаурочний час». Намітьте план виступу.

У давньогрецькій легенді розповідається про те, як під час боротьби з ворогом спартанці потрапили у скрутне становище і звернулися за допомогою до дельфійського (від назви давньогрецького міста Дельфи. — С.Д.) оракула. Вони просили прислати до них досвідченого полководця, сильного і хороброго. Яке ж було здивування, коли оракул прислав шкільного вчителя Тіртея, який був далекий від військових справ та ще й накульгував. Проте спартанці не посміли порушити волю оракула й поставили Тіртея на чолі війська. Виявилось, що Тіртей володів одним із могутніх знарядь, яким можуть користуватися люди, — силою живого слова. Він ішов попереду війська і складав пристрасні гімни мужнім воїнам, з гнівом таврував зрадників і боягузів. У спартанців знову піднявся бойовий дух, і вони розбили ворога. Звідси й пішов вираз — «Словом полки можна повести за собою».

- ▼ Хто такі спартанці, хто такий оракул? Що означає в цьому тексті слово *гімн*? Що вам відомо про Давню Грецію (*Елладу*)?
- ▼ Сформулюйте відповіді на ці питання.
- ▼ Поділіться з товаришами джерелами, якими ви користувалися для підготовки відповідей.

2. В оволодінні курсу одне із завдань полягає в закріпленні сталих навичок правильного, дохідливого, виразного читання прозових і поетичних творів. Читання — одна з форм усного мовлення, зразок якого на уроках читання пропонує вчитель. Це й зумовлює необхідність набуття вмінь читати вголос і працювати над їхнім удосконаленням.

- ▼ Спочатку ознайомтесь із текстом, визначте його складові частини, обміркуйте, як їх прочитати вголос. Озвучуючи надруковане, звертайте увагу на те, як по-різному передати висловлювання пасажирів.

ЧИЯ МОВА НАЙБАГАТІША

Було це, коли Галичина належала до Австрії, в 1916 році. У купе поїзда Львів — Відень їхали англієць, німець й італієць. Четвертим був львівський юрист. Заговорили про мови, і кожен почав вихвалити свою.

Англієць почав першим:

— Англія — країна великих завойовників і мореходів, які носили славу англійської мови по всьому світу. Англійська мова — це мова Шекспіра, Байрона, Діккенса й інших великих літераторів і вчених.

— Німецька мова, — гордовито заявляв німець, — це мова двох великих імперій: Великонімецьчини й Австрії, які займають

половину Європи. А хто дав світові Бетховена, Гете, Шіллера, Гегеля і Канта? І тому, безперечно, німецька мова найбагатша.

Італієць усміхнувся і тихо промовив:

— Панове, ви обидва помиляєтесь. Мелодійною італійською мовою написані кращі твори епохи Відродження, лібрето знаменитих опер Верді, Пуччині, Россіні та інших видатних італійців. Італійська — це мова музики.

Українець промовив:

— Я також міг би назвати багато славних імен свого народу. Тим часом ви ж нічого не сказали про можливості ваших мов. Чи могли б ви кожен своєю мовою написати вірш, у якому б усі слова починалися з однієї букви?

— Ні, ні, ні! Це — неможливо, — відповіли співбесідники.

— Значить, у ваших мовах це неможливо, а моєю це зовсім просто. Назвіть якусь букву.

— Хай буде с, — сказав німець.

— Гарзд. Усі слова будуть починатися на с і передаватимуть стан природи: свист зимового вітру в саду.

САМОТНІЙ САД

Сипле, стелить сад самотній
сірий смуток — срібний сніг, —
сумно стогне сонний струмін
серце слуха скорбний сміх.
Серед саду страх сіріє.
Сад солодкий спокій снить, —
сонно сиплються сніжинки,
струмін стомлено сичить.
Стихли струни, стихли співи,
срібні співи серенад, —
срібно стеляться сніжинки —
спить самотній сад.

(За П. Столярчуком)

- ▼ Немає сумніву, що зміст цієї вигаданої оповіді зацікавить учнів. Запам'ятайте його, а вірш випишіть для майбутньої розповіді на уроках мови. Спробуйте разом з однокурсниками відновити в пам'яті, що ви знаєте про названих у тексті видатних англійців, німців, італійців.
- ▼ До речі, що таке *лібрето*, *серенада*?

УМІННЯ КЕРУВАТИ ГОЛОСОМ

Кажуть, що голос — інструмент усного мовлення. Це твердження метафорично (переносно) передає сутність голосу людини,

завдяки якому в звучне мовлення втілюються думки, почуття, емоції. В озвученні їх задіяні легені, гортань з голосовими зв'язками, надгортанні порожнини, а саме: порожнини глотки, рота, носа, тобто весь мовний апарат.

За допомогою голосу здійснюють повсякденне спілкування, читання лекцій і проведення практичних занять у вишах, проведення уроків у школі. Для вчителів, як і для вишівських лекторів, він головний засіб (інструмент) педагогічної праці.

У кожної особи цей засіб індивідуальний, що зумовлено особливостями не лише її фізіологічного, а й психічного складу. Учителі не виняток у цьому. Тому доцільно з перших занять установити особливості свого голосу.

У житті ми розрізняємо голоси дужі і слабкі, високі і низькі, чисті й хриплі. Іноді ми вдаємося навіть до емоційних оцінок, визнаючи приємні і неприємні голоси.

Ці життєві характеристики голосу мають бути осмислені майбутніми вчителями для того, щоб переконати себе в необхідності, оцінивши властивості свого голосу, працювати як над його чистотою, тобто усуненням хрипоті, гугнявості, так і над гнучкістю, інакше — здатністю видозмінювати тон: вище — нижче, гучніше — тихіше. Володіння цими ознаками голосу важливо і для виразного читання, і для розповідей на уроках. Тому майбутньому вчителю правомірно нагадати відоме: студентські роки — найкращий час для озброєння себе навичками, потрібними в результативній педагогічній діяльності.

Говорячи про підготовку молодого вчителя, А. С. Макаренко вказував на необхідність озброїти його, за словами видатного педагога, «педагогічною технікою». До цього поняття він включав уміння керувати голосом, тобто досягати того, щоб зміст висловлення (позитивний чи негативний, серйозний чи жартівливий) одержав відповідне звукове оформлення.

На переконання видатного педагога, майбутній учитель повинен готувати свій голос для прилюдних виступів (проведення навчальних занять, промов на зборах) так, щоб присутні не тільки чули, а й відчували на собі вплив закладеного в словах змісту. Це забезпечується педагогічною технікою, що є не чим іншим, як умінням керувати голосом, точніше — умінням відповідно змісту й ситуації варіювати усне мовлення.

Керувати голосом, значить, формувати тональне забарвлення, значить, уміти звуковими відтінками формувати інтонацію, відповідну змісту.

Згадаймо, що таке інтонація.

Інтонація — ритміко-мелодійна ознака мовлення, яка править у висловленні засобом передання синтаксичних значень й емоційно-експресивного забарвлення. Інтонація — поняття широке: це тон, манера вимови, що виражає почуття, ставлення до названого у висловленні предмета. Основними інтонаційними засобами є тональні засоби. У кожної людини свій середній тон мовлення. Але в окремих місцях мовленнєвого потоку можливе підвищення або зниження тону, що визначається, головню, станом голосових зв'язок, що творять голос.

Інтонація складається з ряду компонентів. Це — пауза, висота, сила, темп, тембр (забарвлення) голосу, тобто те, що характеризує його гнучкість. Вони — інтонаційні показники, які визначають звукове вираження змісту сказаного чи прочитаного.

Відомо, що роль пауз — відокремлювати одне від одного речення, а в них виділяти слова чи синтагми (*синтагма* — «інтонаційно-сміслові єдності висловлення», пояснення — у підрозділі «Пауза»), на які падає логічний наголос. Нагадуємо: *логічний наголос* — це виділення підсилювальною інтонацією найважливішого щодо смислу слова в реченні.

За висотою голосу протиставляється вимова слів чи їхніх сполучень на основі слухового розрізнення: слово чи фраза (в межах висловлення) може бути передана — високо чи низько. За силою розрізняють голос — сильний чи слабкий. Тембральні розрізнення надто різноманітні: це вираження лагідності чи грубості, передання холодності або приязності, відтворення байдужості чи зацікавленості. Сукупність перелічених вище засобів усного мовлення: паузи, висоти, сили, темпу, тембру, які формують висловлення, становить інтонацію.

Жоден із названих елементів інтонації не існує окремо один від одного в звуковому потоці. Тільки у взаємопов'язаності вони становлять звукове вираження єдиного змістового цілого. Переконую в цьому голосне читання речення: *Один в любов, | другий у містику, || а третій в гори, де орли* (П. Тичина), в озвученні якого наявні: паузи (коротка на місці першої коми, велика — на місці другої), різна сила голосу у вимові слів *один, другий, третій*, адже однорідні члени речення вимовляються різною тональністю. Перелік лише цих інтонаційних складників доводить їхню взаємодію у формуванні висловлення.

Завдяки інтонації досягають розрізнення речень за метою висловлювання — розповідних, питальних, спонукальних, за вираженням емоцій — окличних, неокличних. З її участю виділяють слова відповідно до їхньої смислової значущості (логічний наголос), синтаксичної ролі (однорідні, відокремлені члени речення, вставні

слова, звертання). Відмінне інтонування супроводжує стверджувальні й заперечні, сполучникові і безсполучникові синтаксичні конструкції.

Інтонаційний малюнок мають не лише висловлення різного семантичного наповнення, утворені зі слів і словосполучень. У ролі речень функціонують й окремі слова. Наприклад: *Так? Ні*. Вони також потребують відповідної змісту інтонації.

Не менш показовим є інтонування вигуків. Зі школи відомо, що вигуки передають почуття, переживання, спонукання. Це так. Достатньо згадати: *Ой* — як вияв страху, *Гей* — спонукання, *Ганьба* — осуд, *Геть* — наказ. Різна інтонація супроводжує вигуки. Однак той же вигук здатен передавати не один, а кілька емоційних відтінків. На це вказує професор І. Р. Вихованець, ілюструючи багатозначність вигуку *О!* прикладами з художньої літератури. «Вигук *О!* може виражати: 1) здивування: — *Я вважаю, що ви мали б вибачитися перед ним, — твердо сказала вчителька. О!* — *Це ж за що? (О. Гончар);* 2) сумнів, недовіру: — *Тату, правда, галушки в мене вдалися не згірше, як у тітки Докії? — Краці, — підхвалив доньку. — О, вже і краці, — заперечує Настечка (М. Стельмах);* 3) ствердження: *О! Перед очищенням коричневої гієни народ мій не став на коліна... (П. Тичина);* 4) радість, задоволення: — *О! Даль яку він (Шопена вальс. — С. Д.) срібну відслонив мені в цей час вечірньої утоми (М. Рильський).*

Інтонацією можна «перевертати» смисли, наприклад: *Герой* — із позитивною оцінкою і *герой* — з іронією. Це залежить від ситуації усного мовлення чи від контексту в прозовому чи поетичному творі. Відповідна інформація формується як прояв оцінки і живого ставлення мовця або читця до осіб чи подій, наявних у момент спілкування або про які йдеться в написаному.

Не підлягає сумніву, що ті, хто працює над цим посібником, тією чи іншою мірою володіють голосом: уміють виразно читати, відповідно інтонувати запитання й оклик, дієприкметниковий та дієприслівниковий звороти і безсполучникові складні речення, вставні слова, звертання. Однак зупинятися на досягнутому навряд чи годиться, учитися ніколи не пізно, відомо ж бо, що вчитель, тим більше — майбутній, — завжди учень. У цьому, певно, специфіка цієї професії.

Пропоновані в цьому розділі рекомендації щодо набуття навичок інтонування текстів передбачають закріплення усталених у кожного з нас прийомів вимови слів чи фраз і найголовніше — сформування усвідомленого використання інтонації як необхідного засобу усного мовлення вчителя. Сприятиме цьому виконання вправ і завдань.

Працюючи над ними, не слід домагатися чогось незвичного. Озвучення текстів чи декламування віршів мають бути природними, відповідними звичайному голосу вчителя. Недоцільно переїмати інтонаційні риси голосу актора театру чи естрадного читця-декламатора (того, хто усно передає завчений текст зі сцени). Будучи неприродними для вас, вони не закріпляться і не перетворяться на постійну навичку. Доцільніше працювати над удосконаленням власного голосу. Тут доречно згадати слова К. Д. Ушинського про те, що в таких випадках наслідуванням передається не досвід, а ідея досвіду, тобто прагнення озвучити текст адекватним його змісту інтонуванням і властивим вам голосом.

З чого ж почати удосконалення особливостей свого голосу? Зі звичайного читання вголос. Бажано включити до свого розпорядку дня щоденне голосне читання щонайменше двох сторінок тексту будь-якого жанру: прозового, віршового, газетного. Мета таких вправ — натренувати очі в розширеному охопленні надрукованого тексту, привчити себе чути і контролювати чітку вимову звуків, фраз, виробити вміння добирати інтонаційне оформлення, відповідне жанру й змісту прочитуваного.

У набутті інтонаційної гнучкості голосу допоможе освоєння кожної зі складових частин інтонації. Почнемо з паузи. Але спочатку виконаємо вправи і завдання.

Завдання. Вправи

1. Не поспішаючи, прочитайте одним видихом уривок вірша Лесі Українки. Цю вправу виконайте кілька разів. Установіть, чого ви досягли виконанням цієї вправи. Не забудьте спочатку ознайомитись із текстом.

Промінням ясним, хвилями буйними,
прудкими іскрами, летючими зірками,
палкими блискавицями, мечами
хотіла б я вас виховатъ, слова.

2. Пропоновані тексти будуть корисними у вашій учительській роботі. Підготуйтеся до переказу їх в аудиторії. Говоріть розмірено, виділяйте логічно наголошені слова, власні назви не промовляйте скоромовкою. Оцініть свій виступ: що вдалось, над чим ще треба працювати.

Текст 1

З ІСТОРІЇ ПАПЕРУ

Перша згадка про папір датована 12 роком н. е., а вже 76 року папір почали вживати для книг. Китаєць Цай Лунь 105 р. узагальнив

наявний досвід і вдосконалив спосіб виготовлення паперу. Він робив його з деревного лубу, ганчір'я і конопель. З Китаю папір потрапив до Японії, потім через Персію до Північної Африки, на Кіпр, в Іспанію та інші країни. З Іспанії виробництво паперу перемістилося до Італії, а згодом (приблизно у X ст.) в усі європейські країни. На території України вперше виробництво паперу, що годиться для друку, було організовано в Радомишлі (Житомирська область). На початку XVII ст. архімандрит Києво-Печерської лаври Є. Плетенцький заснував там першу паперову фабрику.

Текст 2

КОЛИ ВПЕРШЕ ПОЧАЛИ СІЯТИ ПШЕНИЦЮ

У Єгипті вона була відома понад чотири тисячоліття тому, а в Середній Азії пшеницю вирощували вісім тисяч років тому. Важко сказати, яка країна була прабатьківщиною пшениці. На землі є багато місць, де й зараз росте дика пшениця — і на просторах Малої Азії, і в гірських районах Закавказзя та на Балканах.

Текст 3

ДЕ І КОЛИ БУВ СТВОРЕНИЙ ВОДОПРОВІД

Після подорожі до Єгипту давньогрецький вчений Архімед (287–212 рр. до н. е.) вигадав перший механізм, що піднімає воду. Архімед помістив у трубі дерев'яний гвинт із широким нарізом, кінець якого було опущено в воду. Під час вертіння вода сама піднімалась нагору. Спеціальні водоводи потім назвали «акведуками» (від латинського aqua — «вода» і ducō — «веду»). Вже римляни згодом, якщо потрібно було подолати яр або річку, будували для акведуків мости. Загальна довжина акведуків у Римі становила майже 440 км.

3. Перепишіть вірш Т. Шевченка. У дво-і багатоскладових словах поставте наголоси. Перевірте, чи вмієте ви визначати наголошений склад у слові. Позначте короткі й довгі паузи. Вивчіть вірш напам'ять. Перед тим, як вивчити вірш напам'ять, визначте, який прийом заучування краще обрати: чи кілька разів прочитувати текст, чи поступово запам'ятовувати по одній строфі. Декламуючи, враховуйте зроблені вами розмітки.

...Світає,
Край неба палає,
соловейко в темнім гаї
сонце зустрічає,
Тихесенько вітер віє,
стеги, лани мріють,

між ярами над ставами
верби зеленіють.
Сади рясні похилились,
тополі по волі
стоять собі, мов сторожа,
розмовляють з полем.

- ▼ Розкажіть, який прийом заучування напам'ять ви обрали. Чому?

4. Перевірте своє уміння промовляти скоромовки. У методиці викладання мови в початкових класах вони — один із численних засобів розвитку усного мовлення школярів. Учитель має бути готовий до введення цього засобу в майбутню власну викладацьку практику. Готовність щодо промовляння скоромовок рекомендовано здійснювати в такій послідовності: про себе прочитайте кілька разів скоромовку, доки не переконаєтесь, що можете озвучити її без помилок, потім кілька разів проговоріть її в темпі, властивому вашому мовленню, лише після цього вправляйтесь у збільшенні темпу її проговорювання до досягнення своїх можливостей у відтворенні скоромовки.
- ▼ Оберіть будь-яку зі скоромовок і, пам'ятаючи наведені рекомендації, підготуйтеся до виконання вправи.

Текст 1

Сів шпак на шпаківню,
Заспівав шпак півню:
Ти не вмієш так, як я,
Так, як ти, не вмію я.

Текст 2

Наша верба найрозлогуватіша,
Найкорчоломакуватіша.

Текст 3

Кораблі лавірували, лавірували,
Та не вилавірували.

Текст 4

На дворі трава,
На траві дрова,
Не рубай дрова
На траві двора.

Текст 5

Ти, малий, скажи малому,
Хай малий малому скаже,
Хай малий теля прив'яже.

Ваші успіхи продемонструйте своїм однокурсникам. Якщо ви переконалися в доцільності рекомендацій, візьміть їх на замітку для роботи з учнями.

5. Ознайомтеся з текстом. Прочитайте його вголос, спираючись на вимоги до керування й володіння голосом. Стежте за диханням. Своїми словами розкажіть, як виник цей фразеологізм.

ЗАРУБАТИ НА НОСІ

У вислові **зарубати на носі**, що означає «добре, надовго запам'ятати», слово **ніс** не має жодного стосунку до органа нюху. Воно пов'язане з дієсловом **носити**. Одразу виникає запитання: хіба можливе словосполучення **зарубати на носити**? Ясна річ, з погляду здорового глузду і граматики воно неприйнятне. Проте ніякого здивування не викличе використання в цій сполуці слова **носити**, якщо поміняти його на іменник дієприкметникового походження **ношене**. У цьому випадку фраза набуде форми **зарубати на ношеному**, тобто призначеному для того, щоб його носити. І знову постає запитання: що ж пропонується зарубати для ношення? Виявляється, що здавна в східних слов'ян відомі бирки — дерев'яні палички або дощечки, на яких робили зарубки для того, щоб не забувати про щось. Цим **щось** були найчастіше числові дані про поголів'я худоби, про борг тощо. Так завдяки зарубкам на бирках, що їх можна було носити, виникло таке застереження, а пізніше і повчання, в якому дієслово **носити** закріпилося в скороченому вигляді **нос**, що за звучанням відповідало назві передньої частини обличчя людини, тому й набуло форми **носі**. У сучасної людини це викликає подив: як можна зарубати на носі? Відповімо: можна, якщо знати обставини, що спричинили утворення фразеологізму.

- ▼ Які стійкі сполуки (фразеологізми) української мови ви знаєте і використовуєте в своєму мовленні?

Домашнє завдання

1. Підготуйтеся до читання вголос перед однокурсниками вірша Д. Білоуса «З одного джерела». Перепишіть вірш, поставте наголоси в словах, продумайте інтонаційне оформлення кожної строфи.

Де вам, друзі, траплялось,
щоб од міста, села
три ріки розливалось
з одного джерела?
Що не річка, то мова
прагне, рине у світ
од безсмертного Слова,
що про княжий похід.
Що не річка, то мова
з-понад волзьких степів:
це російська чудова —
гуслів радісний спів.
Що не річка, то мова

з-над Славуті-Дніпра:
українська чудова —
як сопілкова гра.
Що не річка, то мова,
де шипшини корал:
білоруська чудова —
ніжний видзвін цимбал.
Від Русі розливалось
три могутніх ріки.
І тепер побратались
на віки, на віки.

- ▼ Як ви розумієте словосполучення: *безсмертне Слово, княжий похід, шипшини корал*? Що таке *гуслі* і *Славута*?

2. Прочитайте російський текст і висловіть свої міркування українською мовою щодо гри: вона справа серйозна чи розвага в навчанні дітей? У чому полягає відмінність гри у сфері культури і у сфері освіти?

Из-за присущей игре развлекательности её советуют отнести скорее к сфере культуры, чем к сфере образования.

В сфере культуры готовят специалистов по «режиссуре массовых праздников», «артистов эстрады». В основе их компетентности лежит актёрская игра, в которой доминирует установка на привлечение внимания к себе как исполнителю или интерпретатору действий, предусмотренных в сценарии постановки. Зритель смотрит, анализирует, сочувствует, сомневается, радуется. В результате — он доволен. Но при этом он остаётся лишь наблюдателем жизни даже тогда, когда принимает участие в массовых играх. Собственные творческие силы он не тренирует.

Игра детей, школьников существенно отличается от актёрской. Педагогичность игры предусматривает направление игроков на поступки, на взаимодействие, на активное реальное культурное общение. Значит — на новый уровень самосознания, творчества, познания.

Осуществить это призван подготовленный игромастер-педагог, заботящийся об успешности каждого игрока, его развития (М. Шуть).

ПАУЗА

Паузою (грец. *раи́б* — «стримую», «спиняю»), як відомо, закінчується речення. Великою чи малою — залежить від смислових зв'язків речень, об'єднаних у текст. Так, у строфі вірша Ліни Костенко припустимі такі паузи:

Хай буде все небачене побачено. |
Хай буде все пробачене пробачено. |
Хай буде все прожито як належить. ||
На жаль, від нас нічого не залежить.

У ній три однотипних речення становлять перелік окремих висловлень. Промовляють їх як однорідні члени речення без тривалих пауз. Останнє, четверте, речення випадає з однорідного ряду за будовою і за змістом. За змістом воно контрастує з попередніми трьома. Це й зумовлює потребу виділити його більшою, ніж у перших реченнях, паузою. Пауза відіграла роль в оформленні тексту.

Пауза бере участь і в поділі висловлення на інтонаційно-смислові частини, що сприяє усвідомленню його змістового наповнення. Наприклад, в уривку з твору І. Франка «Беркут»:

З укритого гнізда | в скалистій десь щілині |
З тяжким він розмахом | рвонувсь під хмари сині –

малими паузами позначені межі пунктуаційно не членованих смислових відрізків висловлення. Такі звукові і смислові частини речення-висловлення називаються синтагмами. Уточнимо цей термін: синтагма (грец. *syntagma* — «разом побудоване») — це ритміко-мелодійна одиниця в межах пауз, яка сприймається як окрема смислова єдність.

У курсі української мови інтонаційно-смислові частини іменують логічними групами слів. Правомірно терміни *синтагма* і *логічна група слів* визнати синонімами.

Здебільшого синтагма складається зі сполучення кількох слів, як це було в уривку з твору І. Франка. Однак синтагму може становити окреме слово. Для ілюстрації візьмемо строфу вірша П. Тичини:

Хай розквітне | веселкове |
у невиданій красі |
Наша мова | калинова |
Наше сонце | у росі.

Місце паузи між синтагмами визначає зміст конкретного висловлення. Тому межі синтагм можуть змінюватись залежно від того, що воліє сказати мовець або як декламатор розуміє й інтерпретує текст. Наприклад, речення *Малі діти навіть плакали* по-різному може бути поділене на синтагми: *Малі діти навіть* | *плакали* і *Малі діти* | *навіть плакали*. Зміна місця паузи спричиняє різні смислові варіанти речення. У першому наголошується на тому, що *навіть малі діти*, не говорячи вже про дорослих, плакали, усвідомивши горе. У другому ж підкреслюється, що діти, крім іншого, що їм доводилось відчувати, наприклад, радість, *навіть плакати*. Кожен з цих варіантів виділення синтагм відповідає певній ситуації. Цей приклад доводить, що пауза є своєрідним орієнтиром у виділенні, підкресленні того важливого, про що піде мова далі.

Крім вираження смислових відношень членів речення, паузи використовуються для надання розповіді емоційності. Маленька Харитя з оповідання М. Коцюбинського «Харитя», ідучи на поле жати ниву, зачарувалася краєвидом: *І справді гарно було на ниві, | несканзанно гарно*. Пауза перед *несказанно гарно* підкреслює захоплення красою краєвиду, передає емоційний стан дівчинки: не просто *гарно*, а *несказанно гарно*.

Мовчання (тобто пауза) — це не тільки засіб передання емоційності, а й привернення уваги, засіб впливу. Відомо, наприклад, як учителі під час розповіді роблять паузу як реакцію на шум у класі.

сі. Учні на це реагують: замовкають. Чому? Тому що в неперервному потоці мовлення сталося неочікуване. Мовчання в цьому разі можна порівняти з раптовим вигуком, який так само привертає увагу. Виходить, що мовчанням можна говорити і, як свідчать факти, доволі часто впливово.

Паузи доречні перед формулюванням висновків, узагальнень, підбиттям підсумків.

Отже, вплив паузи на слухача незаперечний. Це добре розуміють актори. Серед них побутує вислів *тримати паузу*. Це акторське життєво ефективне уміння варто перенести і до педагогічного фаху. У різних ситуаціях пауза в усному мовленні співрозмовників може відіграти і смислово, і впливову роль.

Вироблення гнучкості голосу майбутній учитель має починати із вправ на виділення і дотримання пауз як одного з істотних засобів оформлення думки.

Завдання. Вправи

1. Перш ніж читати наведені уривки, ознайомтесь із кожним з них. Читаючи, дихайте спокійно, непомітно. Зверніть увагу на паузи. Нагадуємо відоме: мала пауза не свідчить про закінчення розповіді, тому синтагма не має інтонаційного завершення, як це спостерігається в кінці висловлення — речення.

Текст 1

Чорні брови, | карії очі, |
Темні, | як нічка, | ясні, | як день. ||
Очі ви | очі, | очі дівочі, |
Де ви навчилися | зводить людей.

(З народної пісні)

Текст 2

МАМИНЕ СВЯТО

Чом сьогодні мама сяє,	Що морозиво для мене
Посміхаючись до всіх:	У кіно я не піду!..
Забарився я — не лає.	Я для тебе, рідна нене,
В домі скрізь лунає сміх.	Перші проліски знайду!
Нині в нас велике свято!	До чола торкнуся губами,
Вже у двері стука хтось!	Ніжні квіти їй віддам,
То приніс для мами тато	Щоб була довічно мама
Запашний букет мімоз!	І щаслива, й молода.

(В. Письменна)

- ▼ Прочитавши перед академічною групою обидва вірші, оцініть власне читання: уміння володіти голосом. Доведіть, що саме вам вдалося і над чим доведеться ще працювати.

2. Перепишіть текст, поставте наголоси у словах, позначте паузи, підкресліть слова, на які падає логічний наголос. Чи згодні ви з тим, що логічний наголос припадає на слова *киця* і *котик*, *за вухо* і *де сухо*? Читаючи, узгоджуйте дихання з довжиною синтагм.

Пішла киця по водицю
Та й упала у криницю.
Біжить котик рятувати,
За вушечко витягати.
Витяг кицю за вухо
Та й посадив, де сухо.

(Українська народна пісня)

- ▼ Прочитайте цей вірш ще раз. Порівняйте друге читання з першим. Які вірші про тварин чи птахів ви знаєте? Розкажіть про них на занятті.
- 3. Дітей можна розважити розповіддю про те, коли з'явилася олімпійська емблема і що вона означає. Короткі відповіді на ці запитання прочитайте в тексті, запропонованому нижче. Перекажіть його в студентській аудиторії.

П'ЯТЬ КІЛЕЦЬ

П'ять переплєтених кілець як символ об'єднання в олімпійському русі спортсменів п'яти континентів земної кулі — 1913 р. запропонував організатор Олімпійських ігор француз П'єр де Кубертен. Різнобарвні кільця він обрав за найпоширенішими кольорами в державних прапорах країн світу. У сучасному тлумаченні кожен колір символізує континент: блакитний — Європу, чорний — Африку, червоний — Америку, жовтий — Азію, зелений — Австралію. В олімпійську емблему входить і девіз: «Швидше! Вище! Сильніше!»

- ▼ Що ви ще можете розповісти про Олімпійські ігри?

4. Загадки за розміром короткі. І все ж містять перелік важливих ознак (рис, дій), на яких ґрунтується відгадка. Тому загадку треба промовляти чітко, розмірено, щоб слухач зрозумів висловлене з першого проговорювання. Перепишіть загадки, визначіть інтонаційний малюнок кожної з них. Прочитайте їх:

Ні птах, ні звір — щось змішане, а спить завжди підвішене.
(Кажан)

Знаний в місті і в селі, без води вмивається,
спати любить у теплі, — як він називається? (Kim)

(Д. Білоус)

- ▼ Загадки запам'ятайте: в школі стануть у пригоді.

5. Ознайомтесь із віршем М. Мітарова «Дружба». Продумайте, яким буде ваше читання цього тексту. Бажано звернути увагу не тільки на різну тональність запитань і відповідей, а й на те, які слова протиставлено слову *дружба*. Що ви запропонуєте для їх виділення (паузи, підвищення голосу, розтягування вимови)?

— Чи є золота дорожка на землі? —
у мудреця спитали якось люди.
Недовго думав мудрий чоловік:
— Дорожка дружба — є, була і буде!
Тоді йому сказали: — Сталь міцна,
міцніша над усе, це знає всяк і всюди. —
Подумав трохи й відповів мудрець:
— Міцніша дружба — є, була і буде!
Йому сказали: — Ураган страшний,
корчує він дуби, несе руїну всюди.
Чи є сильніше що за ураган?
— Сильніша дружба — є, була і буде!
— Усім смакує не полин, а мед.
Мед люблять діти й літні люди.
Мед — найсолодший із земних дарів.
— Солодша дружба — є, була і буде!

- ▼ Як ви розумієте, що таке дружба?

Домашнє завдання

1. Підготуйтеся до читання в аудиторії вірша М. Рильського «Україні». Визначте, як ви «прочитаєте» розділові знаки і тонально виділите слова, вжиті поетом для характеристики рідної країни, для змалювання напруження в перші дні Великої Вітчизняної війни. Читайте властивим вам голосом, не кваплячись.

УКРАЇНІ

Україно моя! Чисті хвилі ланів,
Променисті міста, голубинь легкокрила!
Україно! Сьогодні звірів-ворогів
Ти грудьми вогняними зустріла.
Україно, живого труда сторона,
Зорі ясні, погожі, тихії води!
Україно! Ти в славній борні не одна,
В ній з тобою під стягом багряним — народи!
Не один ти стрічала погрозовий погром,
Знаєш тупіт, і стукіт, і грукіт Батиїв, —
Та з пожару щораз лазуровим вінком
виникав твій співучий, могучий твій Київ.
Бачиш — руський з тобою, башкир і таджик,
Друзі, браття твої, громоносна лавина.

Свят союз наш, народ непоборен повік,
Нездоланна повік його сила левина.
Мати ніжна моя! Знай: по бурі тяжкій
Перемога засяє дзвінка і погідна.
Славен буде в народах священний твій бій,
Славен серп твій і меч твій, свята моя, рідна!

1941

- ▼ Прокоментуйте зміст кожної з виділених чотирьох строф вірша.

2. В українській мові на позначення спеціального місця для виступів артистів, учасників самодіяльності вживають слова: *сцена, театральні підмости, кін, рампа, арена*. У цьому синонімічному гнізді домінантою (найважливішою частиною) є слово *сцена*. За будь-яким тлумачним словником визначте лексичне значення і стилістичні відтінки, а також сферу вживання перелічених слів. За матеріалами словника підготуйте коротке повідомлення про використання цих лексем (слів) як назв театральних і не театральних реалій. Розмову ведіть від третьої особи.

СИЛА ГОЛОСУ

Є особи з надто тихим голосом. Його називають голосом без металу. Учительському фаху такий голос не підходить, оскільки він не здатен забезпечити всю інтонаційну гаму відтінків голосу, необхідну для пояснення навчального матеріалу, в читанні вголос. Проте не прийнятний у спілкуванні з дітьми і так званий «командирський» голос, заснований переважно на силі.

Щоб виробити в себе голос, що відповідає статусу (правовому становищу) вчителя й вихователя, необхідно бути обізнаним із деякими «секретами», пов'язаними з силою голосу. З ними, можливо, доведеться ознайомити учнів чи їхніх батьків, якщо в цьому буде необхідність.

Сила голосу залежить від правильної координації (узгодження) двох складників голосотворення: дихання й артикуляції (творення) звуків. Щоб голос був сильним, його творення необхідно забезпечити струменем повітря, достатнім для інтенсивного проговорювання. Сприяє цьому грудно-черевне дихання. Звідси вимога — своєчасно і належно (але не надмір) заповнювати легені повітрям. Це одна з умов надання голосу сили. Другою умовою є підкреслена артикуляція звуків, яка має виявлятися в їхній чіткій вимові. Отже, енергійно видихуваний струм повітря й напружена артикуляція звуків створюють звучність усного мовлення.

Читці іноді пов'язують посилення голосу тільки з ужитим на письмі знаком оклику. Це помилкове розуміння того, що означає

словосполучення *сила голосу*. Силу голосу можна застосовувати в проговорюванні будь-якого речення: окличного і неокличного, адже в кожному реченні є слова, що виділяють логічним наголосом. На силі голосу ґрунтується протиставлення. Різною силою голосу прийнято передавати однорідні члени речення. Питальні речення характеризуються посиленням голосу в словах, які є центром питання. Посиленням голосу супроводжуються звертання, вигуки. Тому слід відмовитися від переконання, що сила голосу задіяна лише в окличному реченні. Силу голосу визначає змістове наповнення твору. У поета І. Грабовича вірш «Рідна мова» починається словами:

О рідна мово ти моя,
Як люблю ти звучиш!

Речення завершено знаком оклику: воно окличне, але приговорювання його потребує не сили голосу, а лагідного тонального втілення, наголошуючи не слово *як*, а прислівник *люб*о.

А ось у завершальній строфі вірша В. Сосюри «Я знаю силу слова» одне речення — окличне, а два наступних — ні. Тим не менш останнє за змістовою спрямованістю вимагає посиленої вимови, пор.:

О зброе щастя, слово,
я жить з тобою звук!
Ти — квітка у любові,
в ненависті ти — штик.

Разом із роботою над подоланням «беззвучності» голосу необхідно навчитись співвідносити силу голосу з приміщенням, у якому доводиться говорити чи озвучувати прозовий або поетичний текст. Свій голос треба чути й відповідно керувати ним.

Застереження: не можна ототожнювати силу звучання з криком, оскільки поняття ці різні. Крик — це надмірно гучна вимова, яка супроводжується сильним видихом і, що особливо важливо знати, перенапруженням голосових зв'язок, що приводить до «зриву» голосу.

Ми назвали найбільш суттєві рекомендації щодо подолання слабкості голосу і в той же час недопущення «командирського» голосу.

У досягненні успіху необхідно покладатися тільки на власне бажання і сумлінність у виконанні вправ, що передбачають розвиток глибинного дихання й чіткого проговорювання звуків, сполук звуків, слів і цілих висловлювань.

Завдання. Вправи

1. Для вироблення енергійного видиху і напруженої артикуляції звуків пропонуємо попрацювати над текстом, запропонованим нижче. Виконайте такі завдання:

1. Пошепки прочитайте його; читайте так, щоб чути було всім присутнім в аудиторії. Нагадаємо, що шепіт — це варіант усного мовлення, за якого звуки вимовляють без участі голосових зв'язок, але енергійно, динамічно, ясно. Намагайтесь прочитувати кожне слово до кінця, не «ковтаючи» останніх складів. Зупиняйтесь у кінці абзаців. Дотримуйте пауз усередині висловлювань.
2. Цей самий текст з усіма запропонованими вище застереженнями прочитайте вголос. Прагніть читати так, щоб вас було чути саме в цьому приміщенні, де ви читаєте.
3. Складіть план переказу. Перекажіть зміст прочитаного.

ЯРОСЛАВ БУДУЄ МІСТО

Коли Ярослав був у Новгороді, прийшла до нього звістка, що печеніги взяли в облогу Київ.

Ярослав зібрав багато воїнів і вирушив до Києва. Зіткнувся він з ворогами на тій горі, де зараз стоїть собор Софії. Було тоді тут чисте поле за містом.

Почалася жорстока січа, і ледве до вечора здолав лютих ворогів Ярослав. Кинулись печеніги тікати в усі боки і не знали, куди бігти. Одні тонули в річках, інші в болотах.

На честь перемоги заклав Ярослав місто велике, біля того міста — Золоті ворота. А ще збудував і оздобив золотом собор Софії, красою якого захоплюються люди і понині (*В. Близнець*).

- ▼ Якщо ви були в Софії Київській, поділіться своїми враженнями про споруду, про те, що бачили всередині величного храму. Що ви можете розказати про Золоті ворота?
- 2. Тричі прочитайте вірш: один раз — пошепки, другий — тихо, але з намаганням чітко промовляти кожен звук, третій — приたまанним вам за силою голосом. Зверніть увагу на те, чи чути ваш голос в аудиторії, в якій ви виконуєте вправу.

Ніхто | не забутий. ||
На попіл | ніхто | не згорів: ||
Солдатські портрети |
на вишитих | крилах | плывуть...||
І доки є пам'ять | в людей |
і живуть | матері, |
Допоти й сини, | що спіткнулись об кулі, |
живуть.

(Б. Олійник)

- ▼ Виконайте цю вправу ще раз.
- ▼ Про які солдатські портрети і про яких синів ідеться у вірші?

3. Не поспішаючи, з властивою вашому голосу силою читайте текст, виділяючи наголошені склади не силою видиху, а напруженням, заснованим на ледь помітному протягуванні, у чому й виявляється динамічність наголосу. Вслухайтесь у виразне (ясне і чітке) проговорювання кожного звуку, складу, слова. Робіть паузи і щоразу набирайте повітря.

Минає літо. || Шелестить
пожовкле листя | по діброві, ||
гуляють хмари, || сонце спить...
(Т. Шевченко)

▼ Вправу повторіть.

4. Ознайомтесь із текстом вірша. Визначте паузи, посилення й зниження голосу у вимові. Які слова в цьому вірші стрижневі (логічно виділювані)? Можливо, у цьому вам допоможе його назва.

МАМА
Ще в колисці немовля
слово **мама** вимовля.
Найдорожче в світі слово
так звучить у рідній мові.
Мати, матінка, матуся,
мама, мамочка, мамуся! –
Називаю тебе я,
рідна ненечко моя!
(В. Гринько)

- ▼ Як ви гадаєте, чи можна цей вірш використати на уроках української мови?
5. Скоромовки вимовляйте одним видихом. Свій хист у проговорюванні скоромовок доведіть однокурсникам.

Текст 1

Хмаринки — хмаринки, химерні — волохаті, —
вмостились на хвилинку у хлопчика на хаті.

Текст 2

Напекли млинців, назвали кравців,
а кравець за млинець та й побіг у танець.

Текст 3

Прийшов Прокіп — кипить окріп, пішов Прокіп —
кипить окріп.
Як при Прокопові — кипить окріп, так і без Прокопа —
кипить окріп.

Домашнє завдання

1. Вивчіть напам'ять вірш Ліни Костенко «Усе моє, все зветься Україна» і, дотримуючи вимог попередніх вправ, продекламуйте його на практичних заняттях.

...Буває, часом сліпну від краси,
Спинюсь, не тямлю, що воно за диво, —
Оці степи, це небо, ці ліси,
усе так гарно, чисто, незрадливо,
усе як є — дороги, явори,
усе моє, все зветься Україна.
Така краса, висока і нетлінна,
що хоч спинись і з Богом говори...

2. На уроках англійської мови діти відкривають для себе, що багато слів на позначення спортивних понять потрапили до української з англійської, а саме: *бокс, бутси, матч, футбол, хоккей* та інші. І саме слово *спорт* англійського походження. На жаль, для них загадкою залишається те, як вони утворилися.

Запропонуємо кілька розповідей про виникнення деяких спортивних термінів.

СПОРТ

Це слово веде свій початок зі старофранцузького **диспорт**, що означало «розвага», «забавка», запозиченого англійцями. Проте в англійській воно дещо переосмислилось. Англійці узвичаїли його в своєму мовленні не як будь-яку забаву, не гру в карти, не відвідування театрів, а особливі її види: веслування, кінні змагання й інші. Цікаво, що змінене французьке **диспорт** на англійське **спорт** з новим для французів значенням повернулось до французької мови і, більше того, поширилося по всьому світу.

ТЕНІС

Слово **теніс** також має французького предка. Французький вигук під час гри — **Тенне** — в розумінні «тримайте», «ловіть» послужив основою для назви спортивної популярної гри. Англійці запозичили його і перетворили в іменник **теніс**, що став спортивним терміном у різних мовах.

БАСКЕТБОЛ

Відкриттю цього виду спорту люди повинні завдячувати вчителів фізичного виховання одного з коледжів Сполучених Штатів Америки. Його ім'я і прізвище Джеймс Нейсміт. Сталося це 1891 року. Нейсміт прагнув вигадати захопливу гру в зачиненому

приміщенні. Вона полягала в тому, що м'яч потрібно було перекидати з рук в руки, а потім направляти в яку-небудь ціль. Ось тоді і згодилися два фруктових кошики, які прикріпили до балок. Це й визначило назву гри: **баскетбол** від англійських **баскет** — кошик, **бол** — м'яч.

ВОЛЕЙБОЛ

Винахідником волейболу вважають Вільяма Дж. Моргана, викладача фізичного виховання коледжу в місті Холіоке (штат Масачусетс, США). 9 лютого 1895 р. в спортивному залі він підвісив тенісну сітку на висоті 197 см, і учні, кількість яких на майданчику не обмежувалась, почали перекидати через неї баскетбольну камеру. Через два роки були опубліковані правила волейболу. Згодом ця гра стала відома в багатьох країнах. Зараз волейбол визнано олімпійським видом спорту.

- ▼ Підготуйте повідомлення про види спорту і спортивні ігри за планом: 1) що таке спорт; 2) які види спорту найбільш поширені в світі; 3) що таке спортивні ігри, які вони і як окремі з них утворились; 4) яким видом спорту ви займаєтесь.

Цей план можна розширити, важливо лише, щоб ваше повідомлення було не просто переліком видів спорту й ігор, а викликало інтерес до розповіді зіставленнями функцій видів спорту й ігор, їхньою образною характеристикою, називанням імен видатних спортсменів з окремих видів спорту й ігор.

У виступі застосовуйте засвоєні навички інтонаційного оформлення висловлень-речень: уживайте паузи, виділяйте логічні наголоси.

ВИСОТА ГОЛОСУ

Голос кожної людини має три регістри, тобто три частини звукоряду, які різняться за висотою звучання: нижній, середній і високий. Середній — це той, який властивий мовцю: індивідуальний. Від цієї нейтральної відмітки голос може підвищуватися чи знижуватися. Таку зміну висоти звучання називають зміною тону (або тональності) голосу.

Зміна регістру (тону) голосу залежить від участі резонаторів у творенні звука. Голос утворюється в гортані дрижанням голосових зв'язок, а моделюється (змінює тональність) у резонаторах, якими є порожнина глотки, носоглотка, ротова і носова порожнини. Утворений тут голос, як стверджують фахівці, резонує в черепній коробці, а також під гортанню — в грудній клітці. Нижній регістр, наприклад, формується тоді, коли діє переважно грудний резонатор.

Забезпечує його грудно-черевне дихання. Середній регістр з'являється, коли у формуванні звуку беруть участь головний і грудний резонатори. Високого регістру досягають за участі головного резонатора, а дихання в цьому випадку — поверхнево-грудне, інакше — ключичне.

Завдання майбутнього вчителя — піклуватися про те, щоб досягти належного звучання голосу на середньому регістрі. Зрозуміло, що в кожного з нас середній — це голос певної висоти. Середня висота різна в дівчат і хлопців.

Зі шкільного курсу української мови відомо, що за висотою тону варіюють речення розповідного, питального, спонукального типу, а також окличні речення. Розглянемо це.

Наприкінці розповідного речення відбувається зниження тональності, наприклад: *Тихо на майдані (Н. Рибак)*. Підкреслене слово вимовляють підвищеним тоном, інші — зі звичайною тональністю. Кінець розповідного речення завжди характеризується спадом інтонації, завершенням.

Питальні речення варіюють тональність залежно від того, із яким словом пов'язане запитання, що саме цікавить того, хто запитує. Порівняймо інтонаційне оформлення фраз: *Завтра у нас іспит?* (запитання викликане потребою уточнити: завтра чи іншого дня?); *Завтра у нас іспит?* (у нас чи в іншій групі?); *Завтра у нас іспит?* (іспит чи залік?).

Спонукальні речення інтонаційно характеризуються подовженням і посиленням наголошеного складу в логічно виділеному слові, зі значенням якого пов'язане спонукування, вимога чи рекомендація. Проілюструємо це прикладами: *Передайте книжку* (передайте, а не залиште у себе); *Передайте книжку* (спонукування пов'язане з проханням передати книжку, а не щось інше, наприклад, зошит).

Таке підвищення чи пониження голосу у висловленні-реченні чи синтагмі є одним із компонентів інтонації. Їх прийнято об'єднувати в одну назву, а саме: *мелодику усного мовлення*. Кожне з наведених висловлень (розповідне, питальне, спонукальне) може бути окличним і неокличним залежно від емоційного забарвлення всієї конструкції, яке (забарвлення) визначає мовець у певній ситуації мовлення. Окличні висловлення вимовляють голосніше. На письмі, як ми знаємо, наприкінці таких речень ставлять знак оклику не тільки в розповідних (*Весна прийшла!*) і спонукальних (*Візьми книжку!*), а й у питальних, як-от: *Так ти завтра прийдеш?!*

Практично кожен мовець володіє мелодикою усного мовлення: підвищує чи знижує голос відповідно до типу висловлення. Говорячи, він не стежить за тим, як треба вимовляти: це виходить само собою.

Проте вчителеві цього недостатньо. По-перше, він повинен уміти показати учням різницю інтонаційного малюнка розповідних, питальних і спонукальних речень, проілюструвати, у чому відмінність різниці між окличними і неокличними реченнями. По-друге, його розповідь чи голосне читання мають бути такими, щоб мелодика кожного висловлення відповідала змісту сказаного чи прочитаного. Це й змушує звернутися до тренувань у розвитку дихання і гнучкості голосу, щоб виробити відповідні навички.

Завдання. Вправи

- Щоб визначити середній, тобто властивий вашому голосу, регістр (одну з ділянок звукового обсягу властивого вам голосу), за яким визначають підвищення або зниження голосу, необхідно навчитися слухати себе, відчувати свій голос.

Ознайомтесь з віршем: прочитайте його про себе. Потім: без поспіху кілька разів прочитайте вголос, щоразу змінюючи тональність. Мета вправи — почути свій голос у різних діапазонах (звукових обсягах голосу) і переконатися в тому, що ви володієте ним.

Сонце стукає в віконце.	то ямки берись копати:
Ти не спи, як сходить сонце.	Треба вчасно навесні
Прокидайся — й на зарядку,	посадити яблуні,
а з зарядки та й на кладку,	груші, персики, горіхи
через кладку на лужок,	добрим людям для утіхи,
а з лужечка та в садок.	і для цвіту, і для плоду —
Там лежать граблі, лопата, —	на здоров'ячко народу.

(М. Стельмах)

- ▼ Як ви розумієте вислів *Сонце стукає в віконце*?
- 2. Різну тональність найвідчутніше розпізнають у читанні діалогів. Щоб справитись із пропонуванням для читання текстом, прочитайте його про себе, установіть дійових осіб. Доберіть тональність речень, що формують розмову автора і киці.
  - Де ти, киценько, була?
  - На току, аж край села.
  - Що ти, кицю, там робила?
  - Хвостом жито молотила.
  - А може, то був овес?
  - Ні, овес молотив пес (Д. Павличко).
- ▼ Цей діалог прочитайте зі своїм однокурсником.
- 3. Перепишіть вірш Б. Олійника «Чом у тебе очі сина?». Підготуйте партитуру тексту для читання вголос.

Італійське слово *партитура* означає «розподіл». Цярина цього слова — мовлення музикантів: *партитура* — це зведений для всіх

інструментів оркестру нотний запис музичного твору, яким користується диригент, оркестранти ж виконують музичні партії за нотами, написаними для окремих інструментів. У цьому посібнику слово *партитура* позначає набір умовних знаків і розміток, які позначають одиниці інтонації. Зокрема, наголошеність складу виділяє знак наголосу; підвищення голосу, пов'язаного з окресленням логічного наголосу, позначають підкресленням слова, зниження — написанням букв через інтервал; для вказівки на пришвидшену вимову слід ставити крапки під словами; для позначення уповільненої — переривчасті риси; паузи, уже визначалось, передають вертикальні лінії: | мала, || — велика.

- ▼ Відповідно до зроблених вами розміток прочитайте вірш.

— Чом у тебе очі сині? —
хтось мене питався.
— Я ж родився на Полтавщині,
в Ворсклі я купався.
— А чому ти білочубий?
— (Що мені робити?!)
— Я ж ходив із батьком влітку
пшениці косити.
— А чому такий веселий?
— То проста причина:
Я ж казав, що в нас плаксивих
не було в родині.

- ▼ За ролями прочитайте цей вірш із вашим сусідом.

- Уявіть, що ви стоїте перед класом і прагнете так вимовити кожне слово загадок, щоб учні легко усвідомили те, що їм доведеться вгадати.
  - Не стукне, не грюкне, а у вікно ввійде. (*Ранок*)
  - Через воду всіх проводить, а сам з місця вік не сходить. (*Міст*)
  - Не ходжу я, а скакаю, бо нерівні ноги маю. Я страшений боягуз, усіх на світі я боюсь. У полі, в лісі — навкруги, скрізь у мене вороги. (*Заєць*)
  - Солоне, а не сіль, біжить, а не річка, блищить, а не золото. Коли б угадати, та менш його знати. (*Сльози*)
  - Що літає, крил не має, але крила підіймає? (*Вітер*)
  - Сторожем не служить, а всіх рано будить. (*Півень*)
5. Ви знаєте, що значить словосполучення *грамотна людина*. Його вживають для позначення: 1) людини, яка вміє читати і писати; 2) людини, яка вміє правильно з граматичного погляду писати; 3) особи, яка володіє необхідними відомостями і знаннями в певній галузі чи справі.

- ▼ Як ви вважаєте: чи доцільно школярів знайомити з цим словосполученням? Відповідь на це запитання обґрунтуйте, не порушуючи вимог до усного мовлення, із якими ви ознайомилися.

Домашнє завдання

1. Прочитайте пропонувану в книзі Є. Д. Чак «Барви нашого слова» (К., 1989) довідку про одне місто, назва якого протягом історії змінювалась. Гадаємо, цікаво буде дізнатися про такий факт. Спробуйте відтворити цей текст своїми словами. Запропонуйте заміну підкреслених слів. Згадайте, що таке *Візантія*, а також визначте приблизний час існування Римської імперії. Чи зрозуміле вам слово *поліс*?

Якби в давні часи існувала карта світу, видана, наприклад, у Римській імперії, і ми схотіли б знайти на ній місто Царград, згаданий Пушкіним у «Пісні про віщого Олега», зусилля наші були б марні: такої назви на карті не було б. Але ж місто існувало. Там стояли б інші назви. Які?

Близько 660 року до нашої ери на європейському боці протоки Босфор виник давньогрецький поліс **Візантій**. 326 року нашої ери римський імператор Костянтин Великий на цьому місці заснував місто, назване його ім'ям. А невдовзі Константинополь став столицею Римської імперії, згодом — столицею Візантії, держави, що виникла в східній частині Римської імперії внаслідок її розпаду.

І все ж чому ж на карті не було б Царграда?

З часів Київської Русі й до XVII століття Константинополь називали Царградом (Царгородом).

Але в XV столітті доля цього міста змінилася: 1453 року його завоювали турки й перейменували на Стамбул. До 1923 року Стамбул був столицею Туреччини.

Отже, Візантій, Константинополь, Царград, Стамбул — те саме місто. А назви Царград на стародавній карті, виданій, наприклад, в Римській імперії, не могло бути тому, що так це місто називали тільки на Русі.

- ▼ Чи можете пояснити, як утворилася назва міста Константинополь?

2. Перепишіть вірш «Мама» аварського поета Расула Гамзатова, автора слів пісні «Журавлі», що починається так: *Мне кажется порою, что солдаты, С кровавых не пришедшие полей...* Підготуйте партитуру твору для читання в аудиторії: поставте наголоси в словах, установіть паузи, позначте зміни голосу — підвищення, зниження, виділіть логічні наголоси.

Російське «мама» і грузинське «нана»,
Аварське тихе й лагідне «баба».
Із тисяч слів землі і океану
Цьому своя дарована судьба.
Найперше слово на устах дитини,
В димах війни було, як знамено,
І на устах солдата в час кончини
Останнім зовом падало воно.
Нема на ньому плями ані тіні,
Тому-то в тиші з почуттям незлим
Слова всі інші, ставши на коліна,
Бажають сповідатись перед ним.
(Переклад Петра Масенка)

- ▼ Як ви проводитимете заходи на честь жінок?

ТЕМП

У розмові про темп усного мовлення доречно згадати розповідь видатного українського співака Дмитра Гнатюка про те, як він із натхненням працював над піснею А. Кос-Анатольського на слова І. Франка «Ой ти, дівчино, з горіха зерня». Ця пісня чарує свіжістю образів і силою емоцій, тому співак сподівався на успіх. Однак аудиторія, на жаль, не сприйняла музичного твору. Це змусило співака вилучити пісню зі свого репертуару. Згодом він зрозумів, що ключем до її розгадки може стати уповільнений темп. Завдяки цьому прийому вдалося вкласти в слова такі почуття, які відповідали їхньому змісту, і пісня, за словами митця, одразу «заграла».

Темп відіграє істотну роль не лише в співі, а й в усному мовленні й читанні вголос. Є, наприклад, невеликий вірш В. Мисика «Слово»:

Ласкавий легіт,
але що в ньому,
коли з пустелі віє він?
Привітний вогник,
але що в ньому,
як на безлюдді сяє він?
Прекрасне слово,
але що в ньому,
як не від серця йде воно?

Який темп потрібно задати під час читання чи декламування вірша? Зміст вірша вимагає розважливого читання, адже йдеться про оцінку понять, переданих словами *легіт, вогник, слово*. Тому не випадково поет розмістив в окремій строфі роздуми про те, що таке ці предмети чи явища, якщо вони не несуть у собі позитиву, корисного для людини.

Що найчастіше зумовлює вдаватися до уповільненого чи пришвидшеного темпу мовлення?

Називають дві причини: 1) важливість виголошуваного: істотне промовляють уповільнено, розтягнуто; менш суттєве — дещо пришвидшено; 2) намагання відтворити емоції: спокійний настрій передають повільно, зворушення — жваво.

Під час читання рекомендовано: діалог проговорювати швидко (помірно швидко!), монолог — повільно. Починати читання вголос чи розповідь слід розміреним темпом, щоб «налаштувати» слухача на сприймання обставин оповіді і змісту твору. У такому самому темпі необхідно завершувати читання чи пояснення навчального матеріалу.

Завдання. Вправи

- Щоб розвинути чуття темпу, різним темпом читайте кожну приповідку.
  - Барвінок на вінок, а полин на віник.
  - Без господаря двір плаче, а без хазяйки — хата.
  - Видно, що Ганна млинці пекла, — аж ворота в тісті.
  - Замкнув вовка межі вівці: нехай тюрму знає.
  - Любиш поганяти — люби й коня годувати.
  - Не тепер по гриби ходить — восени, як будуть родить.
  - Яку дружбу заведеш, таке й життя поведеш.
- ▼ Як, на вашу думку: чи можна швидко прочитати ці приповідки? Позитивну чи негативну відповідь поясніть. Розмірковуючи над відповіддю, визначте будову кожного з прочитуваних речень. З синтаксичного погляду — це складні безсполучникові й складносурядні зіставно-протиставні речення. Визначте їх. З темпом вимови пов'яжіть інтонсування кожної з предикативних частин (*предикативні частини — це прості речення в межах складних*).
2. Перепишіть скоромовки. Визначте короткі й довгі паузи, підвищення й зниження тону. Застосуйте для цього відомі вам позначки. По кілька разів читайте скоромовки: спочатку повільно, потім дедалі швидше. Чітко вимовляйте кожне слово.

Текст 1

Сóрок сорóчок пошила сорóка,
сидить і скрекóче:
— Із ними — морóка.
Сорóчок тих — сóрок,
сорóк тільки сім.
По скільки сорóчок дістанеться всім?

Текст 2

Сіра ворона чорній вороні
прокаркала вчора на довгім пероні:
— Чого тут раненько розгулюєш ти?
У ліс чи до річки за мною лети.
Слід знати, шановна, що довгий перон
робили на станції не для ворон.

(В. Кленц)

3. Перепишіть вірш і позначте наголоси, паузи, підвищення, зниження голосу. Повільну вимову позначте хвилястою лінією під словами. Читаючи, узгоджуйте висоту голосу і темп проговорювання. Перевіряйте: чи чітко ви вимовляєте слова, чи враховуєте змістову роль пауз, сили, висоти звуків.

ПОГАС УЧОРА ДЕНЬ...

Погас учора день —	Старенького нам жаль,
заплакав Рік	а плакати не годиться,
Старенький.	бо Молоденький Рік
Сьогодні розсвіло —	почне на нас свариться.
сміється Молоденький.	(Л. Глібов)

4. Відповідно до змісту й будови загадок доберіть темп читання і проговорювання напам'ять кожного з висловлювань-речень.

Текст 1

Її усякий обминає.
Не дерево, а листя має.
Лиш доторкнеться до долонь,
То припече, немов огонь. (Кропива)

Текст 2

Росте на гірці й під горою,
Зелена літом і зимою.
Від неї пахне смóлкою,
А вко́ле — наче го́лкою. (Сосна)

5. У школі вчителів 1–4 класів називають або вчителями початкових класів, або класоводами. У середніх і старших класах предметників — фізиками, математиками. Учителі української мови й літератури — це мовники, словесники, філологи. Звідки взялася назва *філологи*? Філолог — слово грецького походження: *philologos*. Воно утворене з двох слів: *phileō* — 'люблю' і *logos* — 'слово', 'мова'. У ті часи його розуміли як любитель слова, мови. Чому їх так називали і чому зараз ми іменуємо вчителів мови і літератури філологами? Розберімося в цьому.

У Давній Греції філологами називали вчених, головне призначення яких було вивчати книги давніх авторів. Своє завдання вони

вбачали не тільки в читанні й тлумачнні змісту книг, написаних відомими мовами, а й у розшифровуванні (прочитати зашифроване) фоліантів (товсті книги великого формату) з невідомою для них графікою (накресленням писаних чи друкованих букв). Розшифровувати починали з визначення звукового значення букв, далі — встановлення семантики (значення) слів і завершували читанням речень. Виконуваний ними обсяг роботи, пов'язаний із вивченням звуків, слів і речень, — з сучасного погляду становить предмет науки мовознавства (одне з його завдань: досліджувати звуки, слова, речення), а вчених, які цим займаються, ми тепер називаємо мовознавцями (або лінгвістами), тобто фахівцями з мовознавства (лінгвістики). Отже, грецькі вчені, яких називали філологами, за сучасними уявленнями, були мовознавцями (лінгвістами).

Однак розшифруванням текстів учені не задовольнялися. Навчившись читати пам'ятки, грецькі філологи звернули увагу на те, що серед художніх творів є прозові й поетичні, що змусило вдатися до аналізу рим і ритму віршів, розгляду художніх засобів: метафор, метонімії, порівнянь, тобто вони вдалися до з'ясування того, що, за сучасним розумінням, належить до літературознавства. Виходить, що грецькі філологи були не тільки мовознавцями, але й літературознавцями.

З вищезазначеного стає зрозумілим, що уживане в сучасній українській мові слово *філолог* виправдано пов'язане з учителями мови й літератури як фахівцями з мовознавства і літературознавства. Вони — справді любителі слова, точніше — мови, яку вивчають на уроках мови й літератури.

Учителі початкових класів на уроках мови також навчають мови, а на уроках читання — знайомлять із літературознавчими поняттями: прозовими й поетичними творами, особливостями віршування: римами тощо. Проте учителів 1–4 класів не називають філологами. Чому? Обґрунтуйте свою відповідь на це запитання.

Домашнє завдання

1. Яка з відомих вам казок найбільше подобається вам? Підготуйтеся до її переказу. Не забувайте, що пряму мову рекомендовано інтонувати відповідно до віку чи стану персонажів казки.
2. Діти цікавляться походженням слів. Їм корисно буде знати, як з'явилися слова *канікули*, *цифра*, *натюрморт* в українській мові. Запам'ятайте короткі відомості про них і перекажіть їх своїм однокурсникам, а в школі розкажете про них школярам. Стежте за чітким проговорюванням слів, речень, темпом розповіді.

Текст 1

Слово **Канікули** прийшло до нас від римлян. Найяскравіша зоря — Сіріус (сузір'я Великого Пса) — римляни називали «Собачкою», або латиною **canicula** («Канікула»). Вперше Канікула сходила в Римі в кінці липня — на початку серпня (за нашим календарем), це віщувало найспекотнішу пору року. У французькій мові **canicule** означає «час сильної літньої спеки». У ці спекотні канікулярні дні (приблизно з 22 липня по 23 серпня) припиняли заняття в школах. З цим значенням слово **канікули** прийшло в українську мову в XIX столітті, але одразу розширило своє значення: ним називали взагалі «перерву занять» — улітку й узимку, навесні й восени.

Сьогодні **канікули** — не лише «перерва занять у навчальних закладах для відпочинку учнів і студентів», а й «перерва в роботі Верховної Ради».

Текст 2

Слово **цифра** в перекладі українською мовою означає «ніщо». Індійці, що вигадали писати нуль, назвали цей знак **сунія**, що значить «пусте». Араби запозичили цей знак в індійців, але слово **сунія** переклали своєю мовою. Арабською його вимовляють **сифр**.

Тривалий час так називали знак **нуль**. Лише набагато пізніше **цифрами** почали називати всі десять знаків індійської системи, а для цифри «0» взяли назву з латинської мови. **Nullus** латинською — «ніякий».

Текст 3

Слово **натюрморт** у перекладі з французької (*nature morte*) означає «мертва природа». Натюрмортом називають картину, на якій зображені якісь неживі предмети: квіти, страви, побутові речі. Людських фігур у творах цього жанру немає. Але ж усі речі створені людиною й оточують людину, тому й «мертві» предмети можуть розказати про життя людини. Так, голландський художник Бейерен, який жив у XVII ст., з допомогою натюрмортів розказав про суворе життя голландських рибалок і матросів: їхнє самотнє існування, що виявляється в безладі на столі, в кімнаті.

ТЕМБР

Твердження про те, що голос людини багатобарвний, не потребує доведення. За голосом можна відчутти, задоволена чи невдоволена людина, радісна вона чи смутна. Досягають цього завдяки здатності голосу набувати відповідного тембру. Слово *тембр* розуміють як «звукове забарвлення». Саме так його перекладають із французької — *timbre*. За тембром визначають тип голосу (бас, баритон,

сопрано, тенор), а також характерне забарвлення голосу конкретної людини. Не випадково за тембральними ознаками ми розрізняємо голоси знайомих у телефонній розмові. Тембр — це також забарвлення вимови висловлюваних одиниць (слів, словосполучень, речень), яке (забарвлення) надає їм експресивно-емоційних властивостей. Саме з їхньою участю утворюється, наприклад, *тембр веселий* чи *тембр сумний*. У цьому легко переконатися, достатньо лише порівняти вимовити словосполучення: *Сто мільйонів*: перший раз — швидко, небало, високим тоном, а другий — повільно, низьким тоном. Як сприймемо їх? У першому варіанті — як назву незначної суми, у другому, навпаки, як підкреслено великої.

Отже, тембр можна змінювати: його діапазон, як визнають спеціалісти, варіює від «оксамитового» до «металу в голосі». Тембр вимови може бути різний, залежно від того, що саме характеризують, про що йдеться в тексті.

Цікавими й повчальними в цьому розумінні є спостереження А. С. Макаренка щодо сили впливу тембру на змістсказаного: «Проста фраза: *Можете йти!*, але цю просту фразу, ці два слова можна сказати 50-ма способами. При цьому в кожен спосіб ви підпускаєте такі нотки, що це буде краплею отрути, якщо це потрібно для того, хто повинен це відчувати».

Утворення тембральних відтінків голосу пов'язане з голосовими ознаками: з висотою й силою вимови, з паузами і темпом. Це ще раз упевнює в тому, що кожна з ознак не є самодостатньою в інтонаційному вираженні думки. Тільки у взаємодії вони забезпечують належне її оформлення, відповідне до задуму повідомлюваного в усній формі.

Для пояснення висловленого візьмемо байку Л. Глібова «Коник-стрибунець».

У степу, в траві пахучій,
Коник, вдатний молодець,
І веселий, і співучий,
І проворний стрибунець,
Чи в пшениченьку, чи в жито,
Досхочу розкошував і цілісінкеє літо,
Невгаваючи, співав;
Розгулявся на всі боки,
Все байдуже, все дарма...
Коли гульк — аж в степ широкий
Суне злючая зима.
Коник плаче, серце мліє!
Каже Коник: Пташки, квіти,
Любе літечко на те;

Скочиш на траву шовкову —
Все співав би та співав...»
На таку веселу мову
Кинувсь він до Мурав'я:
«Дядьку, он зима біліє!
От тепер же згину я!
Чуєш — в лісі ворон кряче
Вітри буйні гудуть,
Порятуй, порадь, земляче,
Як се лихо перебудуть!».
«Опізнився, небораче, —
Отказав земляк йому, —
Хто кохав життя ледаче,
Неперелівки тому».
«Як же в світі не радіти?
Все кругом тебе цвіте».
Муравей йому сказав:
«Проспівав ти літо боже, —
Вдача вже твоя, —
А тепер танцюй, небоже,
На морозі гопака!»

За настроєм героя початок байки природно передати підвищеним тоном, «веселим тембром», адекватним безмежній радості стрибунця, якому *все байдуже, все дарма*. Підвищену тональність викладу мають супроводжувати інші ознаки голосу. Це й паузи, що правлять для наголошення на емоційних оцінках героя (перед словосполученням *вдатний молодець*) і виділення однорідних означень *і веселий, і співучий, і проворний*. Це й напружена вимова змістовно важливих для розуміння тексту слів *коник* і *розкошував* (слова з логічним наголосом). Це, нарешті, розтягнена вимова синтагм *цілісінкеє літо* і *невгаваючи, співав*. Ці інтонаційні засоби дають змогу слухачеві зрозуміти безтурботну вдачу героя.

Однак межею високої тональності читання стають слова *Все байдуже, все дарма*. На це вказують три крапки, поставлені після цих слів. Як їх розуміти? Можливо, так, що Коник-стрибунець міг би іще щось розважливе утнути, але... Три крапки вказують на те, що кінець наведеної фрази не слід вимовляти з пониженням тону, як це рекомендовано робити на завершення вимови будь-якого висловлення — речення взагалі. Три крапки — це перерване мовлення, після якого слід тримати значну паузу. Після паузи читаємо:

Коли гульк — аж в степ широкий
Суне злючая зима.

Тепер нашому герою не до співів. А якщо так, то й тональність має змінитись. Далі текст слід читати на низьких регістрах. Що-правда, в спогадах Коника з'являтимуться веселі нотки:

Як же в світі не радіти?
Все кругом тебе цвіте.

Тим часом повчальний тон Мурав'я бере гору над веселою мовою Коника. Так настрої героїв диктує обрання відповідного тембру, супроводжуваного іншими ознаками голосу.

Зрозуміло, що успішне обрання відтінків проговорювання будь-якого тексту можливе лише за умови попереднього його обмірковування.

Різні ситуації можливі і в навчальній роботі вчителя. Діти чутливі до зміни тональності голосу свого наставника. Вони радіють разом із ним, якщо він сповіщає їм приємну новину, і клопочуться, коли він вболіває за чимось. Діти почуваються радісно від лагідно сказаного слова. Про це вчитель повинен не тільки пам'ятати, але й намагатися виявляти максимум поваги до особистості, яка прагне до знань і пізнання світу. «Командирський» тон для педагога неприпустимий.

Завдання. Вправи

- Після ознайомлення з надрукованими нижче текстами доберіть відповідний тембр читання кожного з віршів і їхніх частин. Зміст поезій відповідає тембральним ознакам усного відтворення: лагідності, піднесеності, попередження, впевненості, закличності, застереження. Установіть, які з віршових рядків мають названі тембральні ознаки й доведіть це їхнім прочитанням перед учнями.

Текст 1

Все навколо зеленіє,
Річка ллється і шумить.
Тихо, тихо вітер віє
І з травною гомонить.
Як тут всидіти у хаті,
Коли все живе, цвіте,
Скрізь дзвенять пташки крилаті,
Сяє сонце золоте?

(О. Олесь)

Текст 2

Гайда, дітки, у садок!
Любо там та мило!
Скільки всяких квіточок
Сей рік уродило!

(Олена Пчілка)

Текст 3

Слова я вибираю люті,
Щоб з ворогом поговорити.
Слова я вибираю добрі
Для друзів, що мене не знають.
(Д. Павличко)

Текст 4

Над ґанком гніздо ластів'яче,
У нім ластів'ята малі.
Одненьке упало і плаче
В дворі, на холодній землі.
(П. Воронько)

Текст 5

Знову літечко прийшло,
Знову їдемо в село.
Ви, дідусю і бабусю,
Зустрічайте нас, алло!
(О. Палійчук)

Текст 6

Коли ворог на тебе брехню
свою горне –
Ти скажи мені: «Встань!
Правду оборони!».
(Д. Павличко)

- Перепишіть вірш С. Руданського «Вовки» і складіть партитуру його читання. Визначте темп і вимовні нюанси (відтінки) компонентів тексту. Вивчіть напам'ять і продекламуйте вірш в аудиторії. Який тембр голосу ви оберете для проговорювання слів того, за ким «гналось сто вовків»?

«Чого, брате, так збілів? —	— Ну, Іванцю! Нехай так,
Що з тобою сталося?»	але десять гналось.
— Ах, за мною через став	«Та і десять не було!
аж сто вовків гналось!	Знає, один усього?»
«Що з тобою?.. Сто вовків!..	— А як один? Аби вовк.
Та б село почуло...»	Страшно і одного...
— Та воно так і не сто,	«А може, то і не вовк?»
а п'ятдесят було.	— А що ж то ходило?
«Та й п'ятдесят диво в нас...	Таке сиве та мале,
Де б їх стільки взялось?..»	а хвостик, як шило.

- «Чи знаєте ви, що...?»

- «Книгу рекордів Гіннеса» було видано 1955 року;
- в кінематографії багатьох країн *продюсер* — це постановник кінофільмів, власник кіностудій;

- слово *фестиваль*, що означає 'огляд найкращих досягнень мистецтва', наприклад, *фестиваль кіномистецтва*, прийшло до нас із французької, у якій *festival* латиною *festivus* — 'веселий';
  - *симпозіум* — давньогрецьке слово, означає воно нараду з певних наукових питань: *Симпозіум з проблем генетики*, — у давніх греків воно означало 'бенкет' (з музикою, розвагами й бесідами);
  - слово *пенати*, відоме нам у переносному значенні 'рідний дім, домашнє вогнище', походить від латинського *Panates*, уживане у давньоримській міфології для називання богів-охоронців, які забезпечували добробут держави, родини та домашнього вогнища.
- ▼ Прочитане перекажіть на занятті.

4. Про себе прочитайте загадку. Для читання вголос визначте паузи й тональність кожного речення.

Тане сніжок,	День прибуває,
Квітне лужок,	Коли це буває?

- ▼ Поділіться з однокурсниками відомими вам загадками. Намагайтесь зрозуміло їх вимовляти.

5. Слова І. Франка про Т. Шевченка підготуйте до переказу: обміркуйте вимовні тонкощі кожного речення і слів у його складі. Перекажіть їх наближено до тексту.

Він був сином мужика і став князем у царстві духа. Він був кріпаком — і став велетнем у царстві людської культури.

Доля переслідувала його в житті, скільки лиш могла, але вона не зуміла перетворити золото його душі в ржу, ані його любові до людей у ненависть і погорду.

Доля не шкодувала йому страждань, але й не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя.

Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті — невмирущу славу і всерозквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець наново збуджуватимуть його твори.

- ▼ Як ви розумієте словосполучення: *Князь у царстві духа; золото його душі; здорове джерело життя?*

Домашнє завдання

1. Перекладіть текст. Визначте головні положення тверджень М. В. Гоголя. Як ви сприймаєте їх сьогодні? Ознайомте однокурсників з перекладом і вашими думками щодо прочитаного, а також розкажіть, де народився, коли жив і які твори написав М. В. Гоголь.

Прочесть, как следует, произведение лирические — вовсе не безделица: для этого нужно долго его изучать; нужно его разделить

искренно с поэтом высокие ощущения, наполнявшие его душу; нужно душою и сердцем почувствовать всякое слово его — и тогда уже выступать на публичное его чтение. Чтение это будет вовсе не крикливое, не в жару и горячке. Напротив, оно может быть даже очень спокойное, но в голосе чтеца послышится неведомая сила, свидетель истинно растроганного внутреннего состояния. Сила эта сообщится всем и произведёт чудо: потрясутся и те, которые не потрясались никогда от звуков поэзии (Н. В. Гоголь).

- ▼ Доведіть відповідність вашого перекладу оригіналу. Насамперед зробіть це щодо слів: *разделить, растроганного, сообщится, потрясутся*.

2. Перепишіть вірш. Визначте короткі й довгі паузи, рівною лінією підкресліть слова, які, на ваш погляд, важливі для відтворення думки. Зверніть увагу на речення зі знаком оклику. Відомо, що знак оклику ставлять не тільки наприкінці тих речень, у яких передають емоційний заклик чи реакцію на подію, як-от: *Ідіть сюди! Пожежа!* Знак оклику ставлять також у реченні, зміст якого не передбачає ні заклику, ні наказу, а виражає застереження (таким є, наприклад, речення *Так до бійки недалеко!* з вірша Григорія Бойка «Веремій», який ви щойно переписали), захоплення (*Ну й дідусь мій, Веремій!* — з того самого вірша).

Крім цього, знак оклику може стояти і наприкінці питального речення, як, наприклад, *Що мені робити?!* з вірша Б. Олійника «Чом у тебе очі сині?». Роль знака оклику — підкреслити важливість питання: він наголошує на тимчасовій розгубленості ліричного героя.

- ▼ Читайте вірш не кваплячись. Уявіть, що вас слухають учні.

ВЕРЕМІЙ

Через того самоката	Так до бійки недалеко!
Посварилися ми з братом,	Братик, плачучи сказав:
Брат мовчав, і я мовчав,	— Глека я не розбивав!..
А дідусь обох повчав:	Ну й дідусь мій, Веремій!
— Що це ви розбили глека?	Що він каже? Зрозумій.

Гумористичний характер вірша приховано в братикових словах: *Глека я не розбивав!* Як відповідь на дідусеві: *Що це ви розбили глека?* Поясніть, чому братик, почувши дідусеве запитання, виправився тим, що він справді глека не розбивав.

3. Наступного заняття доведеться записувати слова, фрази фонетичною транскрипцією. Щоб усвідомлено виконувати завдання, за Орфоепічним словником (1984 р.) або Орфоепічним словником української мови (2001 р.) відновіть у пам'яті знаки фонетичної транскрипції української мови.

Вимова звуків. Дикція. Орфоепія

Термін *вимова* (наголос — на другому складі) вживали під час вивчення фонетики української й інших мов.

Вимова — це: 1) сукупність особливостей артикуляції (творення) звуків кожної конкретної мови; 2) норми їхнього промовляння в різних позиціях у слові й норми його наголошування. Таке двоїсте розуміння цього терміна спричинило виокремлення двох підрозділів фонетики як науки про звуковий склад мови, а саме: дикції (від лат. *dictio* — ‘вимова’) й орфоепії (від грец. *orthos* — ‘правильний’ і *epos* — ‘мовлення’).

Дикція як складова «Фонетики» містить перелік особливостей артикуляції голосних і приголосних, властивих літературній мові.

Завдання дикції як частини навчального предмета, яким є «Основи культури і техніки усного мовлення», — посилити увагу майбутніх учителів до дотримання закріплених у літературній мові вимог творення звуків сучасної української мови.

Освоєння орфоепії в цьому курсі пов’язане не з удосконаленням проговорювання окремо взятих звуків, а з набуттям сталих навичок унормованої в літературній мові вимови голосних і приголосних у різних позиціях: на початку слова, в середині й кінці, під наголосом і в ненаголошеному складі, у сусідстві голосних і приголосних, приголосних твердих і м’яких, дзвінких і глухих, шиплячих і свистячих.

У шкільних курсах української мови різних класів у розділі «Фонетика», присвяченому вивченню звукового складу, дикцію як окремий підрозділ не виокремлюють. У ньому під одним заголовком «Орфоепія» аналізують і те, що торкається дикції, і те, що становить предмет орфоепії. У курсі «Основи культури і техніки усного мовлення» дикцію розглядаємо окремо. Зумовлюють це певні причини.

Перша: необхідність посилити пильність майбутніх учителів до вироблення навичок сталого і чіткого проговорювання (артикулювання) кожного звука української мови відповідно до орфоепічних

(вимовних) норм. Недбале промовляння звуків, слів не сприяє розумінню сказаного. Довго вслухатися в невиразно висловлюване непосиди не можуть. І не тільки діти!

Відомий російський театральний режисер В. І. Немирович-Данченко закликав акторів до такої вимови на сцені, щоб кожен звук лягав у вухо глядача і потрапляв до його свідомості. Цей заклик без будь-яких застережень можна адресувати учителю, який перед дітьми є і розповідачем, і декламатором, і зразком у вимові звуків. У кожній із цих ролей сказане ним слово повинно бути усвідомлене слухачами.

Друга причина, яка зумовлює виокремлення дикції в окремий підрозділ цього курсу, — це потреба в роботі з майбутніми вчителями, спрямованій на усунення з їхньої артикуляційної бази (тобто сукупності навичок творення звуків) ненормативної вимови звуків, спричиненої або впливом діалектного оточення, у якому формувалася артикуляційна база, або невиправданим перенесенням набутих умінь вимовляти звуки іншої мови (російської, польської, молдавської, угорської чи якоїсь іншої), якою мовець користувався чи користується в повсякденному житті в умовах двомовності. Справа в тому, що майже ніхто з мовців (навіть із вищою філологічною освітою) не застрахований від інтерференції (перенесення особливостей вимови звуків однієї мови в іншу).

Допомогти майбутнім учителям позбутися неправильностей у вимові звуків — одне з важливих завдань цього підрозділу.

ДИКЦІЯ

У цьому підрозділі аналізовано артикуляційні ознаки лише тих звуків української мови, у вимові яких найчастіше фіксують відхилення від норми в мовленні учнів і студентів.

ВИМОВА АФРИКАТИВ [ДЖ], [ДЖ’], [ДЗ], [ДЗ’]

Є докази того, що не тільки діти, але й дорослі припускаються помилок у вимові звуків [дж], [дж’] і навіть [дз], [дз’]. Тут і далі у квадратних дужках запропоновано запис звуків і слів фонетичною трансформацією, відомою зі шкільного курсу української мови. Так, дужка над буквосполученнями *дж* і *дз* вказує на те, що ними передають один, а не два окремих звуки: [д] і [ж], [д] і [з]. Звуки [дж] і [дж’], [дз] і [дз’] — це африкати (від лат. *affrico* — ‘тру’, ‘обтираю’), утворені злиттям елементів (підкреслюємо — елементів) артикуляції звуків (а не повністю вимовлюваних звуків), що нагадують проривні [д] або [д’] і щілинні [ж] або [ж’], проривні [д], [д’] і щілинні [з], [з’]. Від злиття елементів цих звуків утворилися перелічені вище африкати,

які ще називають *злитими звуками*, оскільки злиття елементів звуків в один звук. З огляду на те, що напівм'якість і м'якість приголосних акустично (на слух) розрізнити не можна, тому на відміну від вишівських і шкільних підручників, у яких м'якість позначають так [н'], а напівм'якість [н'], нерідко обирають один діакритичний знак [н'] і для м'яких, і для напівпом'якшених приголосних, у тому числі й аффрикатів. *Довідка: діакритичні знаки* — надрядкові або підрядкові, чи міжлітерні знаки, що служать для розрізнення відтінків звучання.

Невміння вимовляти ці звуки зумовлюють дві причини.

Перша: вимову названих злитих звуків не можуть відтворити мовці, артикуляційна база яких сформувалася на основі тих говірок, у фонетичній системі яких аффрикатів немає. Передусім це спостережено в говорах Лівобережної України. Тут засвідчено таку, наприклад, вимову: [пчолá], а не [бджолá]; [чм'іл'], але не [джм'іл']; [хожу́] замість [ходжу́]; [з'в'інók], [з'еркало], а не [дз'в'інók], [дз'еркало].

Друга причина — вплив графічного відтворення цих звуків на письмі. Оскільки в українському алфавіті немає букв для позначення цих звуків, їх узвичаєно передавати буквосполученнями *дж* і *дз*. Природно, що «авторитет» написаного гіпнотизує школярів, звідси й роздільна вимова [д] і [ж], [д] та [з] у мовленні багатьох випускників середніх шкіл. Вимовляють: [джерелó], [бдж'ілка] у разі правильної вимови [джерелó] і [бдж'ілка]; [дзот] і [дз'удó] замість [джерелó] і [дз'удó].

З чого почати формування навички вимови цих звуків?

Доцільно почати з поіменного знайомства з найпоширенішими словами, у коренях яких є ці звуки, і сприйняття на слух їхньої вимови мовцями, які володіють артикуляцією аффрикатів. Ці слова подані фонетичною транскрипцією в орфоепічних словниках: «Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник» (1973), «Орфоепічний словник» (1984) і «Орфоепічний словник української мови» (2001). Слушно виписати у власний словник найуживаніші в усному мовленні слова, що починаються з буквосполучень *дж* та *дз*, і запам'ятати їх у загальноновизнаному артикулюванні.

Поряд із цим слід звернутися до повторення відомого зі шкільного курсу чергування приголосних при творенні форм 1-ї особи однини теперішнього часу дієслів, корінь яких закінчується звуком [д], як-от: *водити* — [воджу́], *будити* — [буджу́], *садити* — [саджу́], *сидіти* — [сиджу́], *ходити* — [ходжу́], *посядати* — [посяджу́].

Завдання. Вправи

1. Ознайомтеся з частиною казки Н. Забіли «Хатинка на ялинці». Запишіть фонетичною транскрипцією слова зі звуками [дж], [дж'], [дз], [дз'], кілька разів вимовте їх. Оцініть свої успіхи в усному відтворенні виписаних слів. Для завершення роботи над цим текстом переписіть його й накресліть партитуру виразного прочитання уривка казки. Прочитайте його вголос.

Полетіла швидко	у хатинку на ялинку
бджілка,	поспішали гості всі:
понесла усім листи:	снігурі дзвінкоголосі,
«Всім обідати до білки	гостродзьобі дягелі,
дуже просимо прийти».	павучки, бджілки
І, почувши цю новину,	та оси,
по вечірній по порі	і розкошлані джмелі.

2. Запишіть фонетичною транскрипцією:

Вересень. Стежка до школи.
Дзвонить веселий дзвінок.
(М. Сингаївський)

Небо вигнутим дзеркалом,
Зорі тонко подзенькують:
«Дзінь-дзінь», — дзвінко
Подзенькують,
Мов на люстрі кришталь.
(Б. Олійник)

Без веселого джмеля
Посмутнішала б земля.
Він весною у садку
Носить золото пилку.
Добре трудяться джмелі,
Щоб цвіло все на землі.
(В. Земний)

- ▼ Написане прочитайте вголос кілька разів. Ці приклади стануть у пригоді і в навчанні учнів. Запишіть їх у свій зошит.
3. Прочитайте замітку Н. Шубенко «Великий Карл». Перекажіть прочитане й поясніть, чому зустріч Карла Брюллова і Тараса Шевченка стала доленосною для української культури.

Дивно, але факт! Якби 17 жовтня 1685 р. Людовік XIV не підписав указ про скасування Нантського едикту (едикт — особливо важливий указ імператорів чи королів), геній великого поета і художника Тараса Шевченка не став би надбанням світової культури. Так і залишився б Шевченко одним із тисяч кріпаків, чий талант

розбився об глуху стіну кріпачтва. «До чого тут Людовік XIV?» — спитаєте ви. Усе дуже просто. У результаті підписання указу у Франції почалося переслідування гугенотів (французьких протестантів XVII ст., які переслідувалися католицькою церквою й урядом). Сотнями тисяч втікали вони з рідної Франції на чужину. Серед біженців були і предки родини Брюлло, які опинились у Росії. Один із потомків цього роду, молодий талановитий художник Карл русифікував прізвище, підписуючи свої роботи «Брюллов». А одного чудового дня шляхи Карла Брюллова і Тараса Шевченка перетнулися. Цю зустріч можна вважати доленосною для української культури, адже саме вона подарувала Шевченкові свободу.

4. Перевірте, чи правильно ви вимовляєте форми дієслів 1-ї особи однини, віддієслівні іменники на **—ення** і дієприкметники на **—ений**, утворені від неозначених форм (інфінітивів) дієслів. Вимовте їх:

- Дослідити — досліджую, дослідження, досліджений
- відрядити — відряджаю, відрядження, відряджений
- узгодити — узгоджую, узгодження, узгоджений
- спорудити — споруджую, спорудження, споруджений
- нагородити — нагороджую, нагородження, нагороджений
- твёрдити — твёрджу, твёрдження, затвёрджений

- ▼ Утворіть речення з похідними словами. Усно відтворюючи їх, прислухайтеся до власної вимови цих слів і до того, як артикують їх однокурсники.

6. Уявіть: ви пояснюєте учням вимову звуків [дж], [дз] і [дз']. Вимовте слова:

<u>джбан</u>	<u>дзёркало</u>	<u>дзьобати</u>
<u>джгут</u>	<u>дзвоник</u>	<u>дзвякати</u>
<u>джем</u>	<u>дзижчати</u>	<u>дзюрчати</u>
<u>джемпер</u>	<u>дзвякати</u>	<u>дзінь-дзінь</u>
<u>джинси</u>	<u>дзвінкий</u>	<u>віддзьобувати</u>
<u>джигіт</u>	<u>дзелёнькати</u>	<u>подзюркотати</u>
<u>джерсі</u>	<u>дзига</u>	<u>дзюдб</u>

- ▼ Поясніть значення підкреслених слів. Утворіть речення зі словами *жемпер, дзижчати, дзюдо*.

5. Упевніться в правильному проговорюванні форм слів: *саджа-ти — саджаю, саджаєш, саджає, саджаємо, саджаєте, саджають; проводжати — проводжаю, проводжаєш, проводжає, проводжаємо, проводжаєте, проводжають*.

- ▼ Ці форми повторіть кілька разів. За цим зразком дієвідмінювання утворіть і вимовте особові форми (однини і множини) від інфінітивів: *затверджувати, походжати, розпоряджатися*. З формами слова *затверджувати* складіть речення.

Домашнє завдання

1. Підготуйте повідомлення про необхідність введення елементів фонетичної транскрипції в навчальний процес початкової школи. Виголосіть його на практичному занятті. У разі використання термінів іншомовного походження слід давати їх тлумачення. Поясніть терміни *транскрипція, транслітерація, алфавіт, графіка, діакритичні знаки*.

Довідку можна знайти в «Словнику іншомовних слів» (К.; 2000), «Словнику лінгвістичних термінів» Д. І. Ганича та І. С. Олійника (К.; 1985), в Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів, що вийшов під назвою «Українська мова» (автори С. Я. Єрмоленко, С. П. Бабик, О. Г. Тодор) (2001), а також у виданні «Українська мова. Енциклопедія» (К., 2000, 2004, 2010).

2. Підготуйте розповідь про те, як у вашій школі було проведено свято останнього дзвінка. У розповідь уведіть (у будь-якій граматичній формі) слова *дзвінок, задзвеніти, відзначення, дзвоник, проводжати, нагородження*.

ТВЕРДІ І М'ЯКІ ШИПЛЯЧІ

У сучасній українській літературній мові є такі шиплячі звуки: тверді — [ж], [ш], [дж], [ч] і м'які [ж'], [ш'], [дж'], [ч'].

Тверді шиплячі вимовляють: 1) в кінці слова: [н'іж], [п'ита́йеш], [к'а́ледж], [н'іч], [дошч]; 2) перед приголосними на початку і всередині слова: [жм'уток], [шк'о́ла], [джгут], [чва́ри], [н'іжка], [п'о́шта], [н'о́чви]; 3) перед голосними [а], [о], [у], [е], [и]: [жал'], [джаз], [чол'о́], [бдж'о́ла], [журба], [чути], [джунг'л'і], [шест'і], [джер'ел'о́], [широко́], [джиг'іт].

Зі шкільного курсу української мови відомо, що лише в окремих словах перед голосним [у] в орудному відмінку іменників третьої відміни вимовляють м'який шиплячий [ч'], наприклад: [ж'о́ўч'у], [н'ехвор'ошч'у] (за правилом орфографії — *жовцю, нехворощю*). Подовжені шиплячі в кінці слів *збіжжя, піддашшя, клоччя* також вимовляють м'яко, а саме: [з'біж'а], [п'ідаш'а]; [кл'о́ч'а]. Відхилень в їхній вимові не відзначено ні в учнів, ні в студентів.

Як правило, шиплячі набувають м'якості, як і всі приголосні, перед голосним [і], як-от: [ж'і́нка], [нож'і́]; [ш'і́с'т'і], [на́ш'і́]; [бдж'і́лка], [др'і́ждж'і́]; [в'е́ч'ір], [у́ноч'і́].

В усіх інших випадках пом'якшену вимову шиплячих слід кваліфікувати як порушення орфоепічних норм. Їх, на жаль, припускають навіть освічені мовці. Так, окремі з них вимовляють іменники четвертої відміни *лоша*, *курча* з м'якими шиплячими: [лош'а], [курч'а] замість правильної вимови [лоша́], [курча́]. Іноді м'яку вимову шиплячих [ж], [ш], [ч] засвідчено і в формах 3-ї особи множини дієслів теперішнього часу: [б'іж'ат'], [с'ніш'ат'], [крич'ат'], що є порушенням літературної норми. Правильно: [біжа́т'], [сніжа́т'], [крича́т']. Ненормативною є й вимова слова [бдж'ола́], у якому звук [дж] артикують як м'який звук. Пом'якшується він, як зауважували вище, лише перед голосним [і]: [др'іжбж'і].

Порушенням усталеної вимови шиплячих української мови є випадки, коли окремі носії літературної мови припускають їхню тверду вимову в таких словах, в яких історично склалися м'які шиплячі, а саме: [жінка], [вечір], [наші], замість [ж'інка], [веч'ір], [наш'і].

Читаючи цей підрозділ, ви, напевно, здивувалися тому, що тут мова йде про м'які шиплячі, проте у шкільних підручниках їх визнають напівпом'якшеними. Уживання терміна *напівпом'якшений* в аналізі особливостей дикції української мови неприйнятне тому, що важко розрізнити м'якість і напівпом'якшеність.

Відомо, що приголосні протиставляють за твердістю і м'якістю. Таке розрізнення відчутне на слух: достатньо для зіставлення вимовити, наприклад, [н], [н']. Їхня відмінність у тому, що звук [н'] за звучанням вищий на протигагу [н], який звучить нижче. Така тональна відмінність властива всім протиставлюваним за твердістю/м'якістю приголосним. Наше вухо не розрізняє повне пом'якшення і напівпом'якшення, тобто високу і напіввисоку тональність звука. Оскільки це так, то й немає достатніх підстав виокремлювати групу приголосних з ознакою напівпом'якшеності. Уживання цього терміна викликає запитання: чим же відрізняється м'яка вимова звуків [д'], [м'], [с'], [з'], [н'], [л'] від напівпом'якшеної [ч'], [ш'], [ж'], [дж']? За слуховим сприйняттям — нічим.

Тоді постає інше запитання: чому ж термін *напівпом'якшені приголосні* вживають у підручниках?

Справа в тому, що не всі приголосні можуть бути м'якими в усіх фонетичних позиціях у складі слова. Так, серед м'яких приголосних є такі, що функціонують як м'кі в різних фонетичних позиціях: і перед [і], і перед іншими голосними, перед приголосними і в кінці слова. Це приголосні: [д'], [м'], [з'], [с'], [л'], [н'], [дз'], [ц'], [р'].

З ряду прикладів наведемо такі:

[д'іти], [д'акувати], [ход'ба́], [с'ад']; [лі́нійа], [ло́н], [с'ні́лно], [а́ртикл']; [ці́каво], [ці́укати], [ці́кува́ти]. Серед них окреме місце

посідає лише звук [р'], який можливий перед голосними: [рі́зати], [ра́д], [Б'ехте́рев], [ру́кза́к]. У позиціях перед приголосними і в кінці слова він неможливий.

Інші приголосні: губні [б'], [п'], [м'], [в'], [ф'], шиплячі [ж'], [ч'], [ш'], [дж'], задньоязикові [г'], [к'], [х'], глотковий [г'] — набувають м'якості в позиції перед голосним [і], як-от: [б'ік], [п'івен'], [м'істо], [в'ітер], [ф'ізіка], [ж'інка], [круч'і], [ш'і́с'т'], [др'іжбж'і́], [г'ел'і́т], [к'ін'], [х'і́м'і́я], [г'і́с'т']. Щоправда, окремі приголосні з цього ряду функціонують як м'які перед голосними в невеликій кількості слів, зокрема: [с'в'ато], [п'ун'і́тр'] (підставка для нот), [м'у́зик-хол], [В'а́з'ма] (місто), [ф'у́рер], [Ш'аула́й] (місто), [г'урза́] (отруйна змія).

Розрізнення тих звуків, що виявляють м'якість у різних фонетичних позиціях (на початку, всередині, в кінці слів, перед голосними і приголосними), від тих, що засвідчуються м'якими в одній позиції — перед голосним [і] — зумовило застосувати термінологічне їх протиставлення: в одних визнати повну, в інших напівпом'якшену вимову.

Ця термінологія зафіксована у вишівських посібниках з української мови у зв'язку з необхідністю виділення твердих фонем, які не мають відповідних їм м'яких. У школі такі тонкощі, пов'язані з фонемами, не вивчають. Учні повинні знати, що є тверді і м'які звуки, на розрізненні яких ґрунтуються правила про вживання м'якого знака, букв *я*, *ю*, *є*, апострофа.

Що ж до напівпом'якшеності, то ні дитяче, ні наше (дорослих) вухо такої відмінності не відчуває. Оскільки це так, тому й немає потреби вдаватися до терміна *напівпом'якшені звуки*.

У виробленні дикції потрібно враховувати тільки таке протиставлення. Цим і пояснюється те, що в цьому посібнику не вжито термін *напівпом'якшені* приголосні звуки.

Вправи. Завдання

1. Прочитайте вірш про себе і вголос. Читаючи його, стежте за чіткою артикуляцією кожного шиплячого звука. Зверніть увагу на те, чи не помиляєтесь ви у вимові шиплячих у тих позиціях, у яких найчастіше засвідчено порушення закріплених в українській мові норм (про них — на попередніх сторінках). Обміркуйте, як прочитати поезію відповідно до вимог виразного читання.

ЛЕБЕДИНА КАЗКА

Мріють крилами з туману лебеді рожеві,
сиплють ночі у лимани зорі сургучеві.
Заглядає в шибку казка сивими очима,
материнська добра ласка в неї за плечима.

Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати,
 Не пушу тебе колиску синові гойдати,
 припливайте до колиски, лебеді, як мрії,
 опустіться, тихі зорі, синові під вії.
 Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
 виростуть з тобою приспані тривоги,
 за тобою завше будуть мандрувати
 очі материнські і білява хата.
 І якщо впадеш ти на чужому полі,
 прийдуть з України верби і тополі.
 Стануть над тобою, листям затріпочуть,
 тугою прощання душу залоскочуть.
 Можна все на світі вибирати, сину,
 вибирать не можна тільки Батьківщину.
 Можна вибрати друга і по духу брата
 Та не можна рідну матір вибирати.

(В. Симоненко)

- ▼ Розкрийте ідею твору. Думку висловлюйте чітко.
- 2. Перепишіть вірш Д. Павличка «Обруч». Розмітьте відповідними знаками його інтонаційні риси. Запишіть фонетичною транскрипцією слова *обруч* і його форму *обруча*, слова *чубчик*, *курча*, *паличкою*, *круч*, вимовте їх.
- ▼ Прочитайте вірш уголос, узгоджуючи дихання з проговоренням слів і речень.

Біжить хлопчик, білий чубчик, мов курча;
 Підганяє паличкою обруча.
 За ним сонце, наче мати, — навздогін:
 Щоб не впав, бува, та не побився він!
 По долині, по стежині, біля круч
 Біжить сонце, білий чубчик, та й обруч.
 І нема, немає в світі далини,
 Де спинилися б невтомні бігуни.
 Ах, обруч! Куди, куди він так жене
 По стежині через поле весняне?
 Я питаюсь, бо ж то я — оте хлоп'я,
 А те сонце — то матусенька моя.

- 3. Ознайомтесь із віршем Ліни Костенко «Здивовані квіти». Прочитайте текст уголос, дотримуючи нормативної вимови твердих і м'яких шиплячих.

Сю ніч зорі чомусь колючі,
 як налякані їжачки.
 Сю ніч сойка кричала в кручі,
 Сю ніч ворон сказав: «Апчхи!»

Сю ніч квітка питала квітку:
 — Що ж це робиться, поясни?
 Тільки вчора було ще влітку,
 а сьогодні вже восени!

- 4. Вивчіть напам'ять скороговку. Голосно повторіть її кілька разів.

Чуки, чуки, чукарики!
 Кортять Насті сухарики.
 Хрумкає Настя сухарі хрумчасті.

(Г. Бойко)

- ▼ Пригадайте, які скороговки ви знаєте. Доведіть присутнім своє уміння їх проговорювати. Визначте інтонаційний малюнок кожного речення.
- 5. Сподіваємося, що ви візьмете собі на замітку пояснення слів, запропонованих нижче, для проведення з учнями розмови, яку можна визначити запитанням: «Чи знаєте ви?». Усі тексти прочитайте вголос, не порушуючи вимовних норм твердих і м'яких приголосних української мови.

Текст 1

У світі найчастіше трапляються прізвища, корінь яких пов'язаний зі словом «коваль»: **Коваленко, Ковальський, Кузнецов, Сміт, Шмідт**. У США, приміром, мешкає майже 2,5 млн. **Смітів**. А якщо визначатися, яке прізвище є найпоширенішим серед інших незалежно від спорідненості, то це буде китайське прізвище **Чан** — його носять понад 80 млн. китайців.

Текст 2

Австралійські сумчасті ведмеді **коала** зовсім не п'ють воду. Вони отримують необхідну для життєдіяльності кількість вологи із листя евкаліпта, яким харчуються.

Текст 3

Тривалий час уважали, що найстарішою на Землі рослиною є ялівцеве дерево, що росте в Каліфорнії. Його гілки заввишки 30 м, крона — 20 м в обхваті, а вік — 6000 років. Однак 2008 року в Швейцарії було знайдено ялинку, вік якої 8000 років. Її сусідки, до речі, не набагато молодші.

Текст 4

Для винайдення термоса знадобилися зусилля двох учених й одного склoduва. 1879 року німецький фізик А. Вайнхольд застосував для збереження рідких газів у фізичних лабораторіях двостінну посудину з тонкого скла з вакуумом між стінками. Вона дістала назву «пляшка Вайнхольда». 1890 року англійський хімік Джеймс

Дьюар удосконалив пляшку Вайнхольда, посрібнивши її стінки. Це зменшило втрату тепла крізь скло. З'явилася посудина Дьюара, або по-простому дьюар. А 1904 року берлінський складув Р. Бюргер збагнув, що посудина ця могла б прислужитися в побуті. Він зробив для неї захисну оболонку і продавав для зберігання гарячої кави чи бульйону. Так народився термос. Слово це походить з грецької і в перекладі означає «теплий», «гарячий».

Домашнє завдання

1. За змістом тексту підготуйте повідомлення на тему «Слова і люди, пов'язані з навчанням і вихованням». До розповіді за текстом додайте спогади про шкільних учителів. Озвучуючи повідомлення, пильнуйте вимову шиплячих.

Поняття **той, хто вчить** може бути передане кількома словами: **учитель, викладач, педагог**. Однак ці слова мають відтінки значень. **Учитель** — це особа, яка навчає, викладає який-небудь навчальний предмет у школі. **Викладач** — той, хто читає лекції, проводить практичні і семінарські заняття в навчальних закладах (переважно в системі вищої освіти). **Педагог** — людина, яка веде викладацьку й виховну роботу або розробляє проблеми педагогіки. Це слово варте окремого тлумачення.

Грецьке слово **paidagōgos** складене з двох слів: **pais (paidos)** — «дитина», «хлопчик» і **agō** — «веду», «виховую», а разом означає «дітовод», «вихователь». Значить, слово це одним боком повернене до свого давнього буквального значення — **дітовод**, а другим — до сучасного **педагогіка** — науки про виховання і навчання.

З цих трьох слів два вживають і з переносним значенням. Можна сказати **вчитель життя**, а також **природжений педагог**. Цими словосполученнями — можна називати вчителів і педагогів, тобто тих, хто займається навчально-науковою діяльністю, а також будь-кого, хто навчив чомусь і виявив себе як вихователь.

2. За «Словником іншомовних слів» установіть походження і значення слів *ректор, проректор, декан, професор, доктор, доцент, кандидат, аспірант, студент*. Поінформуйте однокурсників про знайдені пояснення перелічених слів.

ВИМОВА [ч] І [ч']

У мовленні значної частини мовців, представників різних регіонів України, засвідчено не два шиплячих [ч] і [ч'], а тільки м'який [ч']. Його артикуляційні (вимовні) й акустичні (звукові) властивості не зазнають змін у жодній з позицій, а саме: 1) у кінці слів — [*к'л'уч'*], [*р'іч'*]; 2) перед приголосними на початку і всередині

слів — [*ч'в'анство*], [*б'б'чка*]; 3) перед голосними [а], [о], [у], [е], [і] — [*ч'ас*], [*ч'ого*], [*ч'уб*], [*ч'ес'т'*], [*веч'ір*]. Наявність м'якого [ч'] у мовленні таких осіб унеможливорює вимову голосного [и] після нього. Тому в усіх словах з [и] після цього шиплячого чується [і], наприклад: [*ч'і'а'ти*], [*ч'і'сто*], [*беру'ч'і*]; правильно [*чит'а'ти*], [*ч'і'сто*], [*беру'ч'і*]. Не випадково тому таку вимову передають дорослі й діти на письмі: не раз доводилось бачити таке написання: *читанка, чістий, чімало*.

У мовленнєвій практиці осіб, які в усіх фонетичних позиціях вимовляють тільки [ч'], що відбивається в помилковому написанні слів (наприклад, *вч'інок, ч'ього*), не становлять винятку й слова зі звукополученням [шч], яке графічно передають буквою **щ** (в алфавіті вона відома як буква «ща»). У поєднанні звуків [ш] і [ч] також засвідчено м'який [ч']. Тим більше, у багатьох мовців під впливом м'якого [ч'] набуває м'якості й шиплячий [ш]. Звідси вимова: [*ш'ч'ав'ел'*], [*ш'ч'о*], [*ш'ч'у'ка*], [*ш'ч'езну'ти*], [*дош'ч'*], що не відповідає орфоепічній нормі. Правильно: [*шчав'ел'*], [*шчо*], [*шчу'ка*], [*шчезну'ти*], [*шчиро*], [*дошч*].

За правилом української орфоенії звук [ш] не повинен піддаватися уподібнюванню за м'якістю навіть тоді, коли він стоїть поряд із м'яким [ч'], м'якість якого зумовлена позицією перед [і]. Тому відповідно до літературної норми слід вимовляти: [*шч'і'тка*], [*дошч'і*], [*п'і'стошч'і*]. Недотриманням норми є вимова [*ш'ч'і'тка*], [*дош'ч'і*], [*п'і'стош'ч'і*].

Учителі повинні пам'ятати, що якщо вони не вимовляють твердо [ч] і в їхньому мовленні учні чують лише м'який шиплячий [ч'], то природно чекати в учнівських роботах написання не тільки *ч'ього*, а й *дош'ч*, засвідчені у вступних роботах до вищих навчальних закладів.

Мають місце й інші помилки у словах зі буквосполученням *шч*. Неприпустимо вимовляти [*шо*] замість [*шчо*], або [*шос'*] всупереч [*шчос'*], чи [*шоб*] — правильна вимова [*шчоб*].

Завдання. Вправи

1. Запишіть фонетичною транскрипцією слова: *щаст'я, щезати, щиголь, щирий, дощі, хитрощі, що, щовечора, щось, шука, куш, борщ*. Вимовте їх. Дотримуйте нормативної артикуляції звука [ч].
2. Складіть розповідь про уявлювану прогулянку полем, лісом, чи до річки і побачених там комах, птахів, тварин, риб. Стежте за вимовою шиплячих.
3. Варто згадати відоме: тверді і м'які приголосні розрізняються за слуховим сприйняттям. Зіставляючи, наприклад, звуки [с] і [с'], легко помітити різницю у висоті звучання: м'який звучить вище за твердий.

- ▼ Акустична (звукова) відмінність властива і шиплячим [ч] та [ч']. Порівняйте їхнє звучання в словах [ч]истий і [ч']іткий. Якщо ваше вухо розрізняє [ч] і [ч'], закріпіть тверду вимову [ч], читаючи вірш Віктора Бойка «Кухарка». Бажано записати текст фонетичною транскрипцією.

Я вам хліба напечу –	пийте чай
буде свіжий до борщу.	із свіжим хлібом.
А коли до чаю,	Тільки хочу вам сказати —
в цукрі покачаю.	хліба краще в рот не брати,
Їжте борщ	бо у цьому ось ліску
із свіжим хлібом,	я печу його з піску.

Не обмежуйтеся разовим прочитанням вірша. Стежте за тим, чи оволоділи ви вимовою твердого [ч]. Зверніть увагу на проговорювання слів із твердим [ч] вашими однокурсниками. Зіставте з тим, як ви з цим справляєтесь.

4. Перепишіть поезію М. Сингаївського «Червень сіно косить». За підготовленою вами партитурою прочитайте її. Поставте наголоси в словах, підкресліть логічно наголошені слова. Стежте за вимовою слів із шиплячим [ч].

Вранці трави з росю	личком розчервонівся,
червень косить косою,	піт стирає зі скроні.
а навколо, навколо	А тепер тут косарка
сяє світ червіньково:	працюватиме шпарко —
червоніють хмаринки	іч, яка!
і палають жоржинки,	А зимою і травиця
і черешні червоні...	для корів пригодиться:
Червень став: притомився,	будуть повні дійниці
	мо — ло — ка!

5. Вивчіть напам'ять лічилку. Проговоріть її кілька разів, не порушуючи норм вимови всіх приголосних звуків.

Раз, два, три, чотири, п'ять —	Треба зайчика зловити.
вийшов зайчик погулять.	Будем знову рахувать:
Як нам бути, що зробити?	Раз, два, три, чотири, п'ять.

6. Чотиривірш Н. Забіли запишіть фонетичною транскрипцією, визначте паузи. Читаючи, стежте за вимовою твердого [ч]. Зважайте не лише на те, як проговорюєте [ч], але й звучання звука [ш], тобто пильнуйте вимову [шч] у словах з буквою щ.

Ще дощ іде, періщить злива,
Щенятко вимокло, як хлющ.
А щиглик, щебетун щасливий,
Щебече, пурхнувши на кущ.

- ▼ Складіть речення зі словами *дощ, щасливий, щебече, кущ*. Вигляд їх перед аудиторією.

7. Слова зі звуками [ч] і [ч'] запишіть фонетичною транскрипцією. Пильнуючи правильну вимову цих звуків, прочитайте вірш відповідно до вимог виразного читання.

Буду я навчатися мови золотої
У трави-веснянки, у гори крутої,
В потічка веселого, що постане річкою,
В пагінях зеленого, що зросте смерічкою.
Буду я навчатися мови-блискавиці
В клекоті гарячим кованої криці,
В корневищі пружному ниви колоскової,
В леготі шовковому пісні колискової;
Щоб людському щастю дбанок свій надбати,
Щоб раділа з нами Україна-мати;
Щоб не знався з кривдою, не хилився під скрутою,
В гніві бився блисками, а в любові — рутою.

(А. Малишко)

Довідка: *Легіт* — легенький приємний вітерець. Поясніть значення слів *потічок, пагінець, криця, дбанок, скрута, рута*.

Домашнє завдання

1. Вивчіть напам'ять байку Є. Гребінки «Ведмежий суд». Підготуйтеся до декламування її перед однокурсниками; продумайте інтонаційне оформлення кожної частини байки. Зверніть увагу на вимову слів *лисичка, бачила, почав, річ, починку, четвертувать, часті, лисичці*.

Лисичка подала у суд таку бумагу:
Що бачила вона, як попелястий Віл
На панській винниці пив, як мошенник, брагу,
Їв сіно, і овес, і сіль.
Суддею був Ведмідь, Вовки були підсудки.
Давай вони його по-своєму судить
Трохи не цілі сутки.
«Як можна гріх такий зробити!
Воно було б зовсім не диво,
Коли б він їв собі м'ясиво», —
Ведмідь сердито став ревіть.
«А то він сіно їв!» — Вовки завили.
Віл щось почав був говорити,
Да судді річ його спочинку перебили,
Бо він ситенький був. І так определили
І приказали записать:

«Понеже Віл признався попелястий,
Що він їв сіно, сіль, овес і всякі сласті,
Так за такі гріхи його четвертувать
І м'ясо розідрать суддям на рівні часті,
Лисичці ж ратиці оддать».

- ▼ У зв'язку з особливістю вимови звукосполучення *-ци-* в слові *лисичці* доцільно згадати відоме зі шкільної лави, як його слід артикулювати. Як ви розумієте слова *винниця, брага, понеже*?

2. Підготуйте розповідь про останній прочитаний вами художній твір. Обов'язково поінформуйте слухачів: якою мовою він написаний, назвіть автора і, якщо відомо щось про його творчість, поділіться цими знаннями з однокурсниками; розкажіть, про що йдеться в романі (повісті чи оповіданні), у чому особливість композиції (побудови) твору, яке враження цей твір справив на вас.
- ▼ Накресліть план виступу. Знайомлячи присутніх із прочитаним вами твором, стежте за чіткістю (*виразністю*) й узвичаєною в українській літературній мові вимовою шиплячих.

СЛОВА ЗІ ЗВУКОМ [ґ]

Труднощів в артикуляції звука [ґ], як правило, немає. Однак з уведенням в алфавіт букви ґ виникає потреба накопичити в пам'яті слова активного вжитку з цим приголосним. Їх можна знайти в двотомному «Орфоепічному словнику української мови» (2001), «Українському орфографічному словнику» (різних видань, наприклад, видання 8, 2008 р.).

У підручниках для ілюстрації слів зі звуком [ґ] звичайно подаються непохідні слова, зокрема: [ґа́ва] — ворона, [ґа́зда] — господар. Але і в похідних словах звук [ґ] залишається, наприклад: [ґа́ва] — [ґавен'а́] — [ґави́ти] — [ґа́ййачи́]; [ґа́зда] — [ґа́зди́н'а] — [ґа́зд'і́с'ки́] — [ґа́здува́ти].

В українській мові є слова, розрізнявачем значень яких є звуки [ґ] і [г], порівняйте: [ґра́ти] — іменник: переплетення металевих прутів і [гра́ти] — дієслово: виконувати що-небудь на музичному інструменті; [ґн'і́м] — стрічка або шнур, що використовують для горіння в деяких приладах і [гн'і́м] — важкий предмет, який кладуть на що-небудь для постійного тиснення.

У творах художньої й політичної літератури, в підручниках з української мови, опублікованих до 1993 року — року видання нового «Українського правопису», — букву ґ не вживали. Це значить, що слова типу *ґанок, ґирлиґа, ґринджоли*, а також слова *ґрати, ґніт* — передавали на письмі не з буквою ґ, а з буквою г, як-от: *ганок, гирлига, гринджоли, грати, гніт*. Отже, у разі озвучення

певного тексту, надрукованого до 1993 року, слід бути уважним під час читання слів із буквою ґ: вони написані з буквою г, але в усному мовленні їй треба передавати звуком [ґ]. Щоб не помилятися у звуковому відтворенні букви ґ, треба засвоїти весь корпус активно вживаних слів зі звуком [ґ], представлених в «Орфоепічних словниках».

У книгах, що видані на основі нового «Українського правопису», написання слів із буквами ґ і г передають відповідно до сучасних норм.

Завдання. Вправи

1. Читаючи вірш Я. Щоголева «Зимовий ранок», зверніть увагу на вимову слова «ґанок». Стежте за чітким проговорюванням кожного звука і слова, а також за нормальним диханням. Які із слів потребують виділення голосом? Який темп читання ви оберете? Над цим поміркуйте перед читанням уголос.

Я люблю веселий ранок	на току підніме гомін
холодною зими,	згряя галок і граків.
як на двір, на стіни, ґанок	Сніг ясним кришталем блище,
і на шлях за ворітьми	лютий холод допіка;
упаде із неба промінь,	сонце вгору плине вище,
дим пов'ється з димарів,	та не гріє здалека...

2. Чотиривірш Н. Забіли запишіть фонетичною транскрипцією. Доберіть до нього інтонаційне оформлення голосного його відтворення. Кілька разів прочитайте його.

Гелґочуть під горою гуси.
В горох забігло гусеня.
— Гиля, гиля! — гука Ганнуса,
Його з гороху виганя.

3. Утворіть речення зі словами *ґрати* і *ґрати*, *ґніт* і *ґніт*. Прочитайте їх.
4. Сформулюйте і висловіть основні положення того, як ви розумієте прекрасне в мистецтві і в житті. Свої твердження проілюструйте прикладами.
5. Підготуйтеся до читання вірша Д. Білоуса «Мова квітів». Усі слова вірша, що містять шиплячі звуки, запишіть фонетичною транскрипцією. Озвучте їх. Під час читання чітко вимовляйте слова й речення, тонально урізноманітнюючи перелік квітів, не припускаючи однотипного проговорювання, оскільки однорідні члени речення рекомендовано вимовляти з різною тональністю, швидкістю, силою, тембральним забарвленням. Звертайте увагу на розділові знаки з метою дотримання пауз, сили й темпу читання.

Що каже свіжих квітів жмуток,
про що їх мова непроста?
Верба — одвертість, айстра — смуток,
лілея біла — чистота.
Конвалія — любов таємна,
мак — юний цвіт, що не згаса.
Лавр — явний успіх, слава певна,
а мальва — холодність, краса.
Дзвіночок польовий — то вдячність,
троянда — то любов свята.
Нарцис — то горда необачність,
волошка — ніжність, простота.
Саранка-лілія — сміливість,
піон — життя багато літ,
фіалка — сором'язливість,
любов минула — первоцвіт...
Ми любим квіти дарувати,
й коли настане слухний час —
все те, що хочемо сказати,
букетик висловить за нас.

- ▼ Висловіть своє ставлення до характеристики значень квітів.
  - ▼ Поділіться з аудиторією знаннями про троянди: якого кольору та яких відтінків вони є, як їх вирощують на відкритому ґрунті, як зберігають їхні корені взимку і що роблять з ними навесні.
6. Прочитайте вірш, виділяючи кожне речення відповідним змісту інтонаційним оформленням.

Чапля зшила черевички
і мерщій пішла до річки.
— Чапу-лапу, чапу-лапу,
в мене гарні черевички! —
Поки хвастала, ходила,
черевички загубила.
І стоїть вона в лозі
на одній своїй нозі,
другу в гору підіймає —
черевичка немає.

(П. Воронько)

Домашнє завдання

1. Звук [г], як відомо, наявний у запозичених або в говіркових словах. Тому не всі мовці розуміють значення слів із цим звуком. За будь-яким із тлумачних словників перевірте себе, чи правильно ви сприймаєте семантику (лексичне значення) таких слів, як: [ґалаґа́н], [ґандж], [ґанджува́ти], [ґе́лґа́ти], [ґе́лґ'іт], [ґуплі́ґа́д],

[ґре́чн'іс'т'], [ґринджо́ли], [ґедз']. У новітніх словниках, виданих після 1993 р., вони розміщені під буквою ґ, у словниках до видання нового «Українського правопису» — під буквою г.

2. Вивчіть скоромовки:

- Бабин біб розцвів у дощ: буде бабі біб у борщ;
- Як ранок — виходжу на ґанок робити вправи, натомість ловлю ґави.
- ▼ Їхню вимову продемонструйте на заняттях.

ОРФОЕПІЯ

Культура усного мовлення помітна не лише в умінні артикулювати кожен звук згідно з вимовними нормами. Вона передбачає також знання того, як стоять звуки в певних позиціях: голосні — в наголошеному чи ненаголошеному складі, приголосні — в сусідстві один з одним. Усе це є предметом *орфоепії*: системи загальноприйнятих правил, що визначають норми літературної вимови. Розглянемо найпоширеніші випадки порушень орфоепічних норм сучасної української літературної мови.

ВИМОВА НЕНАГОЛОШЕНОГО [о]

В українській літературній мові голосний [о] в ненаголошеній позиції вимовляють чітко. Неприпустима вимова ненаголошеного [о] наближено до [а] або як [а], що почасти спостерігається у вихідців із територій, що межують із говорами білоруської чи російської мов.

Відхиленням від літературної норми є вимова ненаголошеного [о] як [у] в словах, у яких цей звук стоїть перед складом із наголошеним [у] або іншим голосним, як-от: [гулу́бка], [зузу́л'а], [кужу́х], [муту́зка], [куро́ва], [туб'і́]. Таку вимову засвідчено в мовленні вихідців із західноукраїнських регіонів. У цих словах припустима вимова [о] з наближенням до [у], але не вимова [у].

Завдання. Вправи

1. Вимовте слова зі звуком [о], що стоїть у ненаголошеній позиції:

воро́на	голова́	коза́	во́гко
коро́ва	борода́	сова́	м'я́ко
соро́ка	молоко́	вогो́нь	сві́тло
моро́ка	водопа́д	нога́	пре́дко
воло́сся	молото́к	оса́	су́мно
коло́сся	колобо́к	ова́л	військо

2. Усно прочитайте текст, визначте, як ви передаватимете голосом пряму мову. Читаючи вголос, зверніть увагу на вимову голосного [о].

ЧОТИРИ БАЖАННЯ

Була зима. Дмитрик досхочу накатався на санчатах і на ковзанах, прибіг додому рожевий, веселий і каже батькові:

— Ой, як же весело взимку! Я хотів би, щоб завжди була зима.

— Запиши своє бажання в кишенькову книжечку, — сказав батько. Дмитрик записав.

Прийшла весна. Дмитрик досхочу набігався за барвистими метеликами в зеленому лузі, нарвав квітів, прибіг до батька і говорить:

— Яка прекрасна весна! Я хотів би, щоб завжди була весна!

Батько знов витяг книжку і наказав Дмитрикові записати своє бажання.

Настало літо. Дмитрик з батьком пішли на сіножать. Весь довгий час розважався хлопчик: ловив рибу, збирав ягоди, перекидався в запашному сіні, а ввечері сказав батькові:

— Я хотів би, щоб літу й кінця не було!

І це Дмитрикове бажання було записане в ту ж книжечку.

Настала осінь. У садку збирали фрукти — рожеві яблука і жовті груші. Дмитрик сказав батькові:

— Ось найкраща пора року!

Батько розкрив його записну книжку й показав Дмитрикові, що він те саме казав про весну, і про зиму, і про літо (*К. Ушинський*).

- ▼ Як, на ваш погляд, чи можна провести з учнями бесіду на основі цього тексту? Якщо можна, то як її побудувати? Сформулюйте висновок розмови.

3. Ознайомтеся з віршем М. Сингаївського «Дощ із краплі починається». Визначте, на які слова падає логічний наголос. Який інтонаційний малюнок ви оберете для читання цієї поезії. Читаючи вголос, пильнуйте за чіткою вимовою кожного слова. Не забувайте стежити за тим, як ви вимовляєте шиплячі і голосний [о].

Все — із доброго чи злого —
починається з малого.

Листя виросте з листочка,
з нитки витчється сорочка.

З пагінця чи бруньки — гілка,
з гілки — дудочка-сопілка.

Хліб — з маленької зернини,
дощ — із чистої краплини.

Навіть річечка-ріка
починається з струмка.

День турботою почнеться,
все довкола усміхнеться.

Проганяй мерщій дрімоту —
і рукам давай роботу.

І роби невтомно, вміло,
хоч мале, та добре діло.

Визначте ідею твору. Як ви донесете її школярам?

4. Читаючи вірш, переконайтеся в тому, що ви не припускаєте неточностей у вимові звука [о] і шиплячих, що трапляються у вірші.

На мамине свято
Чому це надворі
Блищать, мов перлини,
І чисті, й прозорі
Грайливі краплини?
Тому що весела,
Ясна, чарівна
На мамине свято
Приходить весна.

(Грицько Бойко)

5. Вивчіть скоромовки. Повторіть їх кілька разів.

- Хитру сороку спіймати морока,
а на сорок сорок сорок морок.
- На одній сосні високій
десь — колись жили сороки,
дві сороки — білобокі,
одинокі дві сороки.

6. Текст замітки з журналу «Пані вчителька» про Марію Склодовську-Кюрі перекажіть із дотриманням вимоги чіткого проговорювання звуків, сполучень і слів.

Відтоді, як 1892 року вона вирушила до Парижа й вступила до Сорбонни на факультет природознавства, Марія вела життя самотниці. Вона викреслила з планів свого життя розваги й дружні вечірки. Вона вчилася. Крок за кроком вона накопичувала знання в галузі математики, фізики та хімії. Одного разу вона зустріла однодумця — П'єра Кюрі, — і надалі вони не розлучалися. Звичайно, у світі чоловіків не могли не поширитися чутки, що в спільній роботі чоловіка і жінки в галузі радіоактивності Марії належала роль лише технічного помічника. Вона довела протилежне, продовживши свою діяльність і заробивши другу Нобелівську премію вже після смерті П'єра.

Домашнє завдання

1. Можливо, у якомусь із класів ви прочитуєте слова видатного німецького поета Й. Гете: «Природа — єдина книжка, кожна сторінка якої сповнена глибокого змісту».

На практичному занятті поділіться з однокурсниками думками про те, як поясните дітям метафоричність вислову і його зміст. Готуючись до виступу, складіть його план. Бажано кілька слів сказати про Й. Гете (коли і в якій країні він жив, і які його твори стали світовою класикою), потім уточнити відоме дітям розуміння того, що таке природа (жива й мертва), а далі заповнити описами *сторінок книги-природи*.

2. Підготуйте розповідь про тварин і риб-довгожителів, поклавши в основу пропонований нижче текст. Виступаючи в аудиторії, дотримуйте вимог інтонування й чіткого проговорювання звуків, слів.

Серед ссавців найбільшим довгожителем вважають слона. В історії різних народів є легенди про слонів, які прожили 150 і навіть 200 років. Але це всього лише легенди. Поки що вченими зареєстровано максимальну тривалість життя слонів — понад 60 років. Разом зі слоном першість за тривалістю життя поділяє кінь. Зафіксовано багато випадків, коли коні доживали до 50 років, а то й більше. Факти довголіття відзначені вченими і в інших тварин: бегемот — 41, носоріг — 40, ведмідь — 34, мавпи — понад 20, коти — близько 23, собаки — 22 роки.

Серед птахів довгожителами називають папуг та орлів. Уважається, що вони живуть понад сто років. Але, на жаль, наукових доказів цього немає. Орнітологи (учені, що вивчають птахів), які проводили дослідження в цій галузі, виділили такі види птахів, що живуть найдовше: орел — 55, папуга — 54, кондор — 52, білий пелікан — 51, кардинал — 30, англійський горобець — 23, канарейка — 22, шпак — 17 років.

Дуже багато легенд існує про різні види риб. Короп вважається довгожителем, але відомо, що найстаріший короп дожив тільки до 25 років. Європейська зубатка, за достовірними джерелами, прожила понад 60 років в одному з англійських озер. А от американський вугор, як стало відомо, може дожити до 50 років.

Утім, титул абсолютного чемпіона-довгожителя належить повільній черепаці (як тут не пригадати відому приказку «**Іди помаленьку — доженеш і стареньку**»). Одна черепаха, відома як «маврританська», дожила до 152 років і, як припускають деякі біологи, можливо, доживе до свого двохсотліття. І ще один незаперечний факт: «королівська черепаха», що мешкає в Сполучених Штатах, дожила до 123 років!

ВИМОВА ЗВУКА [В]

Звук [в] вимовляють як двогубний (інакше — губно-губний) щільний сонорний приголосний лише перед голосними, як-от: [Васі́л'], [воло́га], [в'е́ч'ір], [ві́г'ін], [в'і́к], [ву́лик]

В інших позиціях він чергується з нескладовим [у] (фонетичною транскрипцією [ў]). Таких позицій є три: 1) на початку слова перед будь-яким приголосним — [ўзут'а́] — взуття, [ў́етна́м] — В'єтнам; 2) в середині слова після голосних перед приголосними — [за́ўтра] — завтра, [по́ўторі́ти] — повторити; 3) у кінці слова після голосного перед паузою — [знаў] — знав, [ходи́ў] — ходив.

На жаль, у мовленні багатьох людей, навіть тих, для яких українська мова є засобом щоденного спілкування, є порушення цієї фонетичної закономірності української мови. Засвідчено вимову на зразок: [фп'є́рто] замість [ўп'є́рто]; [ма́фна], а слід [ма́ўна]; [пис'а́ф], хоч правильно [пис'а́ў]. Така вимова виникла через вплив російської мови, у якій дзвінкий [в] перед глухими на початку і в середині слова, а також після голосного в кінці слова оглушується, перетворюючись на відповідний йому глухий [ф]: [фп'э'р'от] — вперёд, [л'эф] — лев. На відміну від російської мови, у якій за дзвінкістю/глухістю розрізняються дзвінкий [в] і відповідний йому глухий [ф], в українській мові звук [в] — сонорний, а не дзвінкий, тому не має відповідної пари, зате перед приголосними і в кінці слова вимовляють як нескладовий голосний [ў].

У разі поєднання голосних [а], [о], [у], [е], [и], [і] з наступним нескладовим [ў] утворюються своєрідні звуки, які називають дифтонгами (з грец. *di*, що походить з *dis* — 'двічі' і *phthongos* — 'звук'), тобто двоголосними. Пояснимо, як це може бути, щоб один голосний був двоголосним. Дифтонги утворюються з двох голосних: із голосних [а], [о], [у], [е], [и], [і] і нескладового голосного [ў]. «Секрет» цієї двоголосності в тому, що перший із двох голосних є звуком повного творення (вони перелічені), який утворює склад, тобто є складотворчим, а другий складу не утворює, він — нескладотворчий [ў], тому його й називали нескладовим [ў]. Дифтонги в українській мові — це: [аў], [оў], [еў], [уў], [иў], [іў], наприклад, у словах: [даў] — дав, [доўго] — довго, [леў] — лев, [буў] — був, [лиў] — лив (від *лити*), [сіў] — сів (від *сісти*). На жаль, вимови дифтонгів не засвідчено в мовленні значної кількості випускників шкіл. Хто помічає неправність у вимові дифтонгів, не зволікайте, починайте активно працювати над умінням їх артикулювати.

Завдання. Вправи

1. Перепишіть байку Павла Ключини. Підкресліть слова, у вимові яких наявні дифтонги з [ў]. Відповідно до задуму автора, зобразьте пихатість її героя, зробіть інтонаційні розмітки. Прочитайте байку так, як перед учнями в класі. Контролюйте свою вимову шиплячих, звука [о] і дифтонгів.

СОНЯШНИК

Чванливий Соняшник в оточенні рідні
Розмову вів, хвалив себе без краю:
— Ви можете позаздрити мені —
Над Сонцем я велику силу маю.
В годину літню — сонячну, ясну —
Я чудеса творю своєю головою:

Куди її не поведу —
 І Сонце повертається за мною.
 Захочу — накажу: «Давай-но задній хід!»
 І піде Сонце з заходу на схід.
 А при потребі —
 Візьму і зупиню його у небі.
 Зроблю, що хочу. Воля тут моя.
 Керую Сонцем я!

2. Запишіть фонетичною транскрипцією слова кожної колонки:

втихомирити	повторити	сміявся	читає
впоратись	заввишки	зав'язався	почув
всмоктувати	завзяття	зробивши	чекав
внутрішнє	пов'язати	підписався	сходив
всередині	дев'ять	вродився	узяв

Вимовте їх. Перевірте, наскільки чітко ви артикулюєте дифтонги: кілька разів вимовте кожен із них окремо, а також у складі наведених слів.

3. З вірша виписіть у дві колонки слова з буквою **в**: у ліву внесіть слова, у яких вимовляють губно-губний [в], у праву — слова з [ʋ]. Вимовте кожне із них, стежте за нормативною артикуляцією [в] та [ʋ]. Прочитайте вірш про себе і вголос, пам'ятаючи про настанови виразного читання.

Віддай усе, що взяв, і освятись.
 Ще більше, ніж узяв, зумій віддати...
 Стоїть на видноколі світла мати —
 У неї вчись.
 Вона тебе у всесвіт віддала.
 О, як боліло їй — аж кров біліла,
 Коли вона себе в тобі родила!
 Нічого не залишила собі:
 Свою красу, непогрішимо світлу,
 Передала тобою в лоно світу
 І увійшла в космічний коlobіг.
 Тепер тобі платити час настав.
 Зумій-но недароване віддати:
 Себе пізнати. Народити матір.
 Углиб розбудувати отчу хату.
 В космічний коlobіг синів послати...
 А ти гадав: безсмертя — річ проста?

(Б. Олійник)

▼ Сформулюйте головну думку твору.

4. Вивчіть скоромовки. Перед проговорюванням визначте, як правильно вимовляти звук [в] у словах, де він наявний.

Текст 1

Зелен в'яз високий виріс.
 В'язолаз на в'яза виліз.
 Та зважай же, в'язолазе,
 не скрути ж на в'язі в'язи!

Текст 2

Барабанчик бухав, бухав —
 Барабанив я і слухав,
 А бабуся каже: «Досить, —
 Бач, Богдан побухать просить».
 Дав я брату барабан —
 Хай побухає Богдан.

5. Поділіться спогадами про літні (чи зимові) канікули. Передбачте вступне слово, далі спогади про те, де, коли і що ви робили у вільні від навчання дні, завершіть планами на майбутнє.

Домашнє завдання

1. Підготуйтеся до розповіді про День слов'янської писемності за текстом, наведеним нижче. Визначте темп виступу, логічні наголоси у висловленнях. Потренуйтеся у вимові слів із [ʋ].

АЗ, БУКИ, ВЕДИ...

24 травня — День слов'янської писемності й культури. У цей день ушановується пам'ять про слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія.

Вони жили більше як тисячу років тому. Їхні обличчя донесла до нас візантійська мозаїка. Однак, крім зображення, нам у спадок дістався інший, незмірно важливіший дар, до якого ми звертаємося щоденно і щогодинно, — це наша азбука. У світі існує сьогодні до десятка систем писемності. Одна з них, якою користуємося ми, кирилиця, наречена ім'ям молодшого з легендарних «солунських братів». Під такою назвою увійшли в історію старший брат Мефодій і молодший Кирило, які народилися в Солуні (нині Салоніки), що на території Греції.

Як монахи, вони популяризували християнське віровчення серед іновірців грецькою мовою. Здійснюючи місіонерство (від лат. *missio* — «посылка», «доручення»), вони зрозуміли, що успіху в поширенні християнства може досягти той, хто проповідує не грецькою, а рідною для іновірців мовою. Для цього необхідні книги, написані буквами, що передають звуки цієї мови. Тому коли 863 року візантійський імператор послав братів із місією на північну окраїну імперії — до Моравії і Панонії (частини сучасних Чехії й Угорщини),

де вони познайомилися з слов'янами, мова яких близька до відомих їм македонських діалектів (брати народилися і виховувалися в Македонії), вони вирішили створити відповідну слов'янським діалектам азбуку. Зробив це Кирило, узявши за основу грецький алфавіт і додавши 19 літер для звуків слов'янського мовлення. Його алфавіт починався буквами: **А**, що називалася **аз**, **Б** — **буки**, **В** — **веди**, звідси й утворене пізніше слово **азбука**. Створену Кирилом азбуку, яка лягла в основу українського й деяких інших слов'янських алфавітів, прийнято називати кирилицею.

Солунські брати переклали з грецької на слов'янську вибрані фрагменти з Євангелія, апостольські послання та Псалтир, а їхні учні сприяли тому, що кирилиця поширилася на Балкани, перетнула Дунай і досягла Давньої Русі.

Кирило жив понад тисячу років тому. Але далеким вітаням із тих давніх часів звучать для нас слова: **Аз, буки, веді**. А ми відповідаємо їм: **Азбуко, веді нас до знань** (За В. Меліховим).

2. Кажуть: *У здоровому тілі — здоровий дух*. Підтвердьте чи спростуйте цю думку. Яке місце у вашому житті відведено фізкультурним вправам? Підготуйтеся до виступу перед учнями.

ВИМОВА ЗВУКА [Р]

У фонетичній системі сучасної української літературної мови наявний твердий [р] у кінці слова і в кінці складу, як-от: [цар], [кобза́р], [секре́та́р]; [бу́йра́н], [ка́р'є́ра]. Лише власна назва *Горький* вимовляється з м'яким [р'] у позиції перед приголосним.

Однак не всі мовці слідкують за правильністю проговорювання слів із кінцевим [р] і з [р] у кінці складу. У мовленні учнів і студентів почасти можна почути [секре́та́р'], [буква́р']. Ненормативну вимову слова *Харків* як *Ха [р']ків* засвідчено, на жаль, навіть у мовленні окремих дикторів і коментаторів місцевого радіо й телебачення.

Пильнуймо вимову [р] у кінці слова і складу.

Завдання. Вправи

1. Слушно згадати, які є слова, що закінчуються на твердий [р]. Ось деякі з них: *писар, бондар, поводитир, звір, слюсар*. Доповніть список слів із кінцевим твердим [р]. Скористайтесь «Інверсійним словником української мови» (Київ, 1985).
2. Перепишіть вірш Н. Білоцерківець, зробіть інтонаційну партитуру. Кілька разів прочитайте текст, вслухайтесь у вимову кожного слова: чи помітили ви порушення орфоепічних норм української мови?

Купана-цілована хвилями Дніпровими,
Люблена-голублена сивими дібровами,
З колоска пахущого, з кореня цілющого,
Із усмішки і сльози, сонця, вітру і грози
Наша мова.
Як осмута матерів, думи сивих кобзарів
І дівочі переспіви синіх вечорів,
Виплекана веснами і серцями чесними
Наша мова.

3. Проведіть розмову з однокурсником (-цею) за запитаннями:

- ▼ Яку роль театр відіграє у твоєму житті?
- ▼ Що ти знаєш про харківські (чи київські, львівські, дніпропетровські, одеські) театри?
- ▼ Як ти ставишся до живопису?
- ▼ Що приваблює тебе в музиці?

Не випускайте з поля зору вимову шиплячих, дифтонгів, звуків [o], [p], нескладового [ʏ].

4. Загадка — це словесний малюнок. Чіткість малюнка залежить від виразно прочитаного тексту загадки. Ознайомтеся з усіма загадками і запропонуйте свої варіанти їхнього озвучення. Стежте за вимовою кінцевого звука [p], звука [o], [ʏ].

Текст 1

Понад гори, понад ліс
Виріс в небі диво-міст.
Хоч знайомий дітям всім, —
Та ніхто не йде по нім.
Має міст аж сім царів

Із веселих кольорів,
Сонце сяє — міст палає,
Зайде сонце — він зникає!
Що за диво? Хто вгадає? (Веселка)
(Л. Балла)

Текст 2

Живе в хаті звір з чотирма ногами: голова в нього кругленька, шубка м'якенька; очі горять, як вогники; ніжки коротенькі та швиденькі. Вдень на сонечку сидить, казки собі нявчить, вночі полювати ходить. (Kim)

Текст 3

Скажіть, малята, що воно за птиця:
Усе життя співає у півня вчиться,
але і досі зна вона всього
лиш половинку пісеньки його. (Зозуля)

Текст 4

Не сіялка, не віялка,
Не станок, не млинок, —
Молотить, сортує,
Нас усіх годує. (Комбайн)

Текст 5

Круглий, та не місяць,
Зелений, та не діброва,
З хвостиком, та не миша. (Кавун)

5. Ознайомтесь з текстом. Підготуйтеся до виступу за його змістом. Тема розповіді «Хто є автором музики до «Заповіту» Т. Г. Шевченка?» Виступаючи перед однокурсниками, стежте за чітким проговорюванням кожного слова. Прізвище композитора М. В. Лисенка слід вимовляти з наголошенням першим складом?

Є три варіанти музики до «Заповіту» Т. Г. Шевченка, написані київським композитором М. В. Лисенком, галицьким композитором М. М. Вербицьким, полтавським учителем музики Г. П. Гладким. Варіант якого з митців ми співаємо досі? Історія їх створення така.

Через сім років після смерті Т. Г. Шевченка громадськість Львова збиралася вперше відзначити роковини поета великим концертом. Але на той час на слова Кобзаря практично не було написано пісень. Попросили молодого київського композитора М. В. Лисенка написати музику до «Заповіту». Лисенко погодився. Уперше цей твір прозвучав 1868 року. Одночасно з М. В. Лисенком написав музику до «Заповіту» й галицький композитор М. М. Вербицький, проте художній рівень його композиції був нижчий за музику М. В. Лисенка. 1870 р. з'явилася нова, цілком оригінальна мелодія «Заповіту», яка швидко поширилася Україною і незабаром стала популярною народною піснею. Написав її скромний полтавський учитель музики Гордій Павлович Гладкий. Твір Г. П. Гладкого дуже сподобався М. В. Лисенку. Він зробив у ньому кілька незначних поправок, і пісня полинула у великий світ. Цей «Заповіт» співаємо й досі.

Домашнє завдання

1. Перекладіть українською мовою. Можливо виникне необхідність в уточненні того, як перекласти лексеми *стремился, опровергнуть, поведать*, тому за потреби звертайтеся до «Російсько-українських словників». За тлумачними словниками або за «Словником іншомовних слів» визначте, що таке *гороскоп, астрологія, психологія, ринок*. Будьте готовими до читання перекладеного тексту, висловлення свого ставлення до порушеної в замітці проблеми.

ЖЕРТВЫ ОБМАНА

Человек всегда стремился узнать своё будущее. Но как заглянуть в будущее? Открываем любую газету или журнал, и там мы видим множество гороскопов на все случаи жизни: на день, на месяц, на год, медицинский, финансовый и т. д. — по законам рынка: спрос рождает предложение.

Все эти гороскопы и описания личности представляют собой очень грамотно составленный размытый текст, в который хочется верить и невозможно опровергнуть. Заставьте себя прочитать несколько гороскопов, и вы обнаружите, что в них используются одинаковые фразы. Они, конечно же, составлены специалистами, но специалистами в какой области: в области астрологии? Или в какой-то другой области, например, психологии? А печатают журналы и газеты свои гороскопы не для того, чтобы поведать нам будущее, а просто для того, чтобы мы их покупали.

Вопрос не в том, читать гороскопы или нет. А в том, чтобы давать себя обманывать или не давать, верить неправде или не верить. Это нужно решить!

2. Ознайомтесь з текстом. Підготуйтеся до його переказу на практичному занятті.

ЯКІ Є КАЛЕНДАРІ?

Спочатку годиться з'ясувати лексичне значення слова **календар**. Запозичене воно з латинської мови, в якій **calendae** — «перший день місяця». Виникнення цього слова пов'язане з традицією, що існувала в Давньому Римі, урочисто оголошувати **календи** — назви першого дня місяця в давньоримському календарі, оскільки визначення часу було таємницею для народу.

У сучасній українській мові слово **календар** побутує з кількома значеннями. Перше: система відліку часу, що ґрунтується на явищах природи: змін пір року (це — сонячний календар), змін фаз місяця (місячний календар). Друге: книжка або таблиця довідкового типу з переліком днів року. Третє: таблиці з прогнозованими положеннями небесних світил, це — астрономічний календар.

Далі мова йде лише про календар як про систему розподілу часу згідно з астрономічними даними, тобто про календар із першим значенням.

У різних народів і в різні часи на врахуванні цих змін відлік часу встановлювався по-різному.

Найдавніший календар — єгипетський, він створений у IV тисячолітті до нашої ери, в основу якого лягли спостереження за зорею Сіріусом, яка з'являлася незадовго до сходу сонця в липні.

На початку нашої ери вимірювання часу впровадив Магомет — глава мусульманської держави в Аравії (на Аравійському півострові), тому й календар зветься магометанським. Він створений за спостереженнями Місяця: рік мав 12 місяців — від нового до нового Місяця.

А 46 року до нашої ери за вказівкою римського диктатора Юлія Цезаря було створено календар — юліанський. Тривалість року за ним становила 365 і $\frac{1}{4}$ дня. Оскільки міра часу була приблизною, його поділ відстав від дійсного положення Сонця й Місяця.

Тому 1576 року створена римським папою Грегорем XIII спеціальна комісія реформувала юліанський календар. Новий календар було названо григоріанським. Його рік коротший від юліанського на 10 хвилин 40 секунд. Ця різниця протягом десятиків років давала цілий день. Було вирішено в 1582-му (рік реформи) скинути 10 днів, які набігли з 325 року. Тому після 4 жовтня настало 15 жовтня. Вимірювання часу за цим календарем дістало назву нового стилю. Різниця між старим стилем — юліанським і новим григоріанським — 13 днів. В Україні, як і в багатьох країнах, вимір часу здійснюють за григоріанським календарем.

Культура усного мовлення

ЗАГАЛЬНІ УВАГИ ДО КУЛЬТУРИ УСНОГО МОВЛЕННЯ

Словосполучення *культура мовлення* — багатозначне. Це передусім володіння нормами усної й писемної форм літературної мови (вимови, слововживання, словотвору, граматики) й уміння використовувати мовне багатство в різних умовах спілкування відповідно до мети й змісту повідомлюваного. *Культура мовлення* — це розділ мовознавства й навчальний предмет, завдання яких — досліджувати нормування літературної мови, установлювати критерії нормативності з метою вдосконалення мови як знаряддя культури й поширення прийнятих як норма зразків спілкування серед носіїв мови і тих, хто прагне володіти нею.

Поряд із терміном *культура мовлення* використовують термін *культура мови*. Їх не можна ототожнювати. Мовознавці під *культурою мови* розуміють особливості зразкових, закріплених у пам'ятках писемності текстів різних часів, а також потенційні можливості мовних систем. Термін *культура мовлення* пов'язують із практичним утіленням нормативних мовних одиниць у повсякденному усному й писемному спілкуванні.

Основним поняттям *культури мовлення* є мовна норма, яка визначає фонетичні, лексичні й граматичні (морфологічні й синтаксичні) правила, вироблені історично і прийняті для користування в сучасному суспільстві. Як теоретична дисципліна *культура мовлення* в науковому плані узагальнює досягнення, здобуті в процесі вивчення історичного розвитку мови: в царині фонетики, лексикології, словотвору, граматики й стилістики. Вищою формою теорії культури мови є мова художньої літератури (для нас — мова нової української літератури, започаткованої в кінці XVIII — на початку XIX ст.), в найкращих зразках якої закріплені скарби культурних традицій народу (в українській літературі — українського народу). Цей посібник орієнтує читача на пізнання культури мовлення, репрезентованої в творах письменників і поетів XIX, XX, XXI століть.

У практичному плані культура мовлення покликана регулювати соціальну мовленнєву діяльність із метою ефективного розв'язання

актуальних питань нормалізації мови в усіх її рівнях (фонетичному, лексичному, граматичному) і мовної політики країни взагалі.

Завдання наукової мовної політики полягає в збереженні літературного мовлення на досягнутому високому щаблі розвитку сучасної культури, враховуючи й книжно-писемну традицію народу, і живі процеси функціонування національної мови.

Збереження традицій мовленнєвої культури і їхнього поширення торкається всіх членів суспільства. М. Т. Рильський зауважував, що не тільки поет, прозаїк, драматург, але й фізик чи математик доконче повинен мати багате, гнучке, точне і виразне мовне знаряддя.

Саме майбутні вчителі будуть впевнювати учнів у тому, що

*На все впливає мови чистота:
Зір кращає, і кращають уста,
Стає точнішим слух, а думка гнеться,
Як вітром розколихані жита.*

(Д. Павличко)

Починати це доведеться з прищеплення мовного етикету.

МОВНИЙ ЕТИКЕТ — СКЛАДНИК КУЛЬТУРИ УСНОГО МОВЛЕННЯ

Мовний етикет — це правила мовленнєвої поведінки, вироблені суспільством і застосовувані мовцями у відповідних життєвих ситуаціях: в офіційному спілкуванні, написанні наукових досліджень і статей у газетах, побуті.

Професор Іван Огієнко говорив, що в «мові — наша культура, ступінь нашої свідомості». Одну з ознак загальної культури: інтелектуальної поведінки людини — визначає вживання мовних одиниць чемності, ввічливості. У світлі цих слів доречними видаються слова Д. Білоуса з вірша «Етикет», доступні і для дитячого сприйняття:

*Хай навчають батько й мати,
в чому чемності секрет.
Треба чітко уявляти,
що є мовний етикет.
Це і правила звертання,
добре слово до людей,
людські норми спілкування
і дорослих, і дітей.*

Учні мають знати, що, зайшовши до офіційних кабінетів (наприклад, у школі, лікарні) чи на гостину до знайомих, треба вітатися,

а, залишаючи приміщення, — прощатися. Для цього годиться користуватися загальновизнаними словами і словосполученнями. З формул вітання найбільш уживаними є: *Добрий день (вечір), Доброго ранку (дня, вечора), Добридень, Здрастуйте* (але не *драстуйте* і тим більше не *драсьте*). Знайомих припустимо вітати: *Доброго здоров'я, Моє шанування*.

Прощаючись, у всіх ситуаціях узвичаєно говорити: *До побачення*. Щодо близьких і знайомих, то їм можна сказати: *Прощай (те), До завтра, На все добре, Усього найкращого, До зустрічі*.

Увічливість виражають також у тому, що вітання на зразок *Доброго дня* супроводжують називанням імені або імені й по батькові особи, до якої воно звернене. Здоровкатись рекомендується так: *Добрий день, Марійко*, або *Доброго дня, Олено Василівно*.

Ця сама рекомендація поширена й на випадки прощання: *На добраніч* (або: *Добраніч*), *Олю*; *До побачення, Петре Олексійовичу*.

Етикет застерігає від вживання фамільярних (панібратських): *Пока* — як у спілкуванні з поважними особами, так і в розмовах з друзями. Фамільярність ображає, тому небажана у товаристві вихованих людей.

Існує відповідний набір слів і фраз для висловлення привітання, подяки, вибачення. Варіанти привітань: *Поздоровляю тебе (вас), Здоровлю тебе (вас), Вітаю тебе (вас), Вінішую тебе (вас), Прийміть мої поздоровлення*. (Форми пошанної множини *вас* та ін. на письмі (в офіційних і приватних листах) прийнято писати з великої букви — *Вас, Вашого* та ін.).

Подяку висловлюють здебільшого так: *Щиро дякую вам, дорогий (а)..., (за увагу), Спасибі, Василю; Щиро вдячний тобі, Іване, (вам); Прийміть мою щирю подяку, Галино Олександрівно*.

Є різні формули вибачення, а саме: *Вибач (те) мені; Вибачай (те); Пробач (те) мені; Даруй (те) мені; Перепрошую, Прошу пробачення*. Сучасний етикет не визнає *Вибачаюсь*. Ця форма належить до категорії зворотних дієслів, значення яких указувати на дію, повернену на того, хто проговорює це слово, тобто цю форму слід розуміти, як: *вибачаю себе*. Але ж хіба ми вибачаємо себе?

Було б добре, якби учні не тільки знали про такі формули вітання і прощання, але й дотримувались їх у щоденному спілкуванні. Як казав іспанський письменник Сервантес: «Ніщо не обходиться нам так дешево і не ціниться так дорого, як ввічливість».

Отже, мовленнєва культура починається з етики мовлення, що обіймає систему цінностей: моральних, інтелектуальних, естетичних. Про це мають знати не тільки школярі, а й їхні майбутні наставники.

МОВНИЙ ЕТИКЕТ І КУЛЬТУРА ПОВЕДІНКИ

Мовний етикет не існує сам по собі. Щоб успішно справлятися з основами культури мовлення, не можна обмежуватись лише засвоєнням правил уживання мовних одиниць. Треба сягати глибше — до основ культури поведінки, із якою пов'язаний мовний етикет. Він взаємодіє з уважним ставленням до співрозмовника. Це має виявлятися в знаках доброзичливості, чемності. Першими вітають молодші старших, чоловіки — жінок. Вітаючись чи прощаючись із жінкою, чоловік не дає руки доти, доки співбесідниця першою не подасть руку. Існують правила ритуалу знайомства: рекомендують молодшого старшому, чоловіка — жінці, наприклад: *Іване Федоровичу, рекомендую вам мого однокласника; Шановна Ганно Володимирівно, дозвольте познайомити вас з моїм молодшим братом.*

У розмові про присутню третю особу не прийнято говорити *він сказав, вона має рацію*: уживання займенника щодо третього учасника розмови образливе. Замість займенника доречними будуть імена, імена по батькові — для знайомих, для незнайомих — посада, звання або *наш співбесідник*.

У виступах на засіданнях педради чи на зборах третю особу, про яку вам доведеться говорити, слід називати по імені і по батькові, а не *він, вона*. Коли ж доведеться згадувати й прізвище, то спочатку говорять ім'я й по батькові, потім — прізвище.

Учням не завадить знати деякі особливості звернення до телефонного співрозмовника. Телефонну розмову слід починати з привітання, форма якого залежить від того, кому зателефонували. З незнайомою або офіційною особою спілкування прийнято здійснювати в такій послідовності: після привітання необхідно відрекомендуватися: *З вами розмовляє..., Моє прізвище (ім'я)..., Вас турбує...* Далі йдуть запитання, прохання тощо: *Скажіть, будь ласка, чи можу я поговорити з NN? (...чи вдома NN?).* Якщо особа, із якою планували розмову, відсутня, не слід уживати надто категоричних завдань: *Хай зателефонує мені.* Краще: *Можна вас просити передати NN прохання зателефонувати мені...*

Культура спілкування має не лише мовний і загальнолюдський, а й виробничий аспект. Підтверджують це вимоги до виробничих відносин керівника і підлеглих у деяких країнах. У Японії, наприклад, начальнику цеху загрожує звільнення, якщо він у розмові з рядовими працівниками не посміхається. Його обов'язок — зробити все, щоб робітник працював у доброму гуморі.

Позитивні емоції вчителя впливають і на навчання дітей. Тому проблема підтримання в учнів навчального настрою актуальна для наставника молоді. Відомо, що бажання вчитись зумовлюють різні

мотиви. Позитивна оцінка вчителя мотивує учня у навчанні. Кожен крок у засвоєнні матеріалу — це успіх, а значить — радість. Похвала ж учителя окрилює його. Тому не слід скупитися на добре слово: воно впевнює дитину в можливості осилити незнане.

Завдання. Вправи

1. «Читанки» для учнів першого року навчання пропонують тексти, які дають рекомендації щодо того, як треба вітатися. Ознайомтесь з одним із них. Поміркуйте над тим, як ви поділите його на частини: вітання з дорослими, друзями, учителем. Сформулюйте запитання, звернені до учнів. Що ви вважаєте за можливе додати з того, що раніше прочитали в цьому підрозділі, до наявних у тексті відомостей?

ЯК ТРЕБА ВІТАТИСЯ

Куди б не прийшла ввічлива людина: до школи, додому, в гості, — вона завжди привітається. Навіть коли заходить до кабінету зубного лікаря. А найголовніше — вона завжди зробить це першою.

У нас багато чудових привітань, починаючи з «доброго ранку» і закінчуючи «на добраніч». Їх можна змінювати протягом дня, і вони нам не набриднуть. Своїм товаришам ти можеш казати: «Привіт!» або «Бувай!». Але із старшими так не вітаються і не прощаються.

Увічлива людина вітається з усіма знайомими. У місті ми, звичайно, не станемо вітати кожного зустрічного. Але в селі, де всі знають один одного, треба вітатися з усіма. Якщо ти здаля помітив знайомого, не кричи через усю вулицю чи з вікна. Можеш підняти руку й помахати або зняти шапку, чи вклонитися, залежно від того, кого ти вітаєш.

Коли ти йдеш із дорослими й вони вітаються з незнайомими тобі людьми, ти теж повинен привітатися. Ухилятися від привітань неввічливо, а не відповідати на них — свідчить про невихованість.

Не забудь ось про що:

Не можна вітатися сидячи — треба встати.

Коли заходить вчитель, потрібно вставати без галасу.

Якщо в кімнаті багато людей, мовчки вклонися. Так ти привітаєшся з усіма одразу. Так само вітайся і тоді, коли голосне привітання може кому-небудь заважати: скажімо, в читальному залі.

2. Перепишіть загадку. Позначте паузи, підкресліть слова, які слід виділити логічним наголосом. Прочитайте її кілька разів.

Гостроносий і малий,
сірий, тихий і незлий.
Вдень ховається. Вночі

йде шукать собі харчі.
Весь із тонких голочок.
Як він зветься?.. (*іжачок*)

▼ Які загадки ви знаєте? Ознайомте з ними однокурсників.

3. Якщо ваші друзі не знають, із якої мови до української прийшло слово *етикет*, поясніть, що воно походить із французької, у якій означає «квиток», «ярлик». Але ж у сучасній українській мові це слово з цим значенням не функціонує. Як же сталося, що семантика (лексичне значення) слова переосмислилась? А відбулося ось що.

Колись учасники різних церемоній чи урочистостей одержували квитки, в яких зазначалося, що мають робити запрошені і як поводитися. Урахування цих вимог зумовило надання слову, що означало «квиток, ярлик», нового значення, а саме: «правила поведінки на офіційних прийомах, зустрічах, церемоніях».

Пізніше слово **етикет** розширило своє лексичне значення. За одинадцятитомним «Словником української мови» (1970–1980), етикет — це «установлені норми поведінки і правила ввічливості в якому-небудь товаристві». У сучасному суспільстві мовний етикет сприймається як важливий прояв культури поведінки людини. Художня література пропагує це. У творі українського письменника ХХ ст. Івана Ле читаємо: «Етикет вимагав першою привітати господиню дому». Література вчить доброму. Діти мають відчувати це змалку, щоб у подальшому зробити книгу супутником життя.

На основі кореня слова **етикет** утворився іменник **етикетка**, яке в словниках інтерпретовано (пояснено) як ярличок на чому-небудь для визначення назви предмета, ціни та ін.

- ▼ Продумайте схему розповіді учням про походження і значення слова *етикет*. Зі своїми планами ознайомте присутніх.
4. Скоромовку запишіть фонетичною транскрипцією. Різним темпом проговоріть її кілька разів. Чітко вимовляйте кожне слово.

*Сів шпак на шпаківню,
Заспівав шпак півню:
— Ти не вмієш так, як я,
Так, як ти, не вмію я.*

5. Поділіться зі студентською аудиторією своїми спостереженнями, як сучасна молодь дотримує вимог етикету. Висловте свої міркування щодо доцільності й потреби дотримувати мовного етикету. Висловлювані твердження наповнюйте прикладами.

Домашнє завдання

1. Прочитайте текст. Розглядайте його як зачин до розмови про дотримання етики в розмові з учнями, з батьками, з дорослими і зі своїми однолітками. Намітьте тези бесіди, озвучте їх.

ВЕСТИ БЕСІДУ — ТО МИСТЕЦТВО

Формування культури спілкування сягає давніх часів.

За правилами культури спілкування еллінів (самоназва греків з третього століття до нашої ери), посол не повинен був переривати мову тієї особи, з якою розмовляє. Вважалося неприпустимим під час переговорів публічно звинувачувати третіх осіб.

У Давній Русі на початку XII століття було широковідомим «Повчання Володимира Мономаха своїм дітям». У ньому викладалися норми, відповідно до яких належало поводитися дітям князів і дружинників. Бесіду годилося вести так: «У присутності дорослих мовчати, мудрих слухати, старшим коритися, з рівнею і молодшими у любові перебувати, без злого наміру розмовляти, а найбільше вдумуватися, не шаленіти у слові, не засуджувати мовою, багато не сміятися...»

Оволодіти мистецтвом спілкування, отожд-бо мистецтвом поважати людину, її внутрішній світ, є по-справжньому великим завданням. У всіх випадках слід виробити свій метод самоконтролю, скласти ніби власний «кодекс ввічливості».

2. Сплануйте розмову з учнями про особливості українського етикету, скориставшись наведеними нижче відомостями. Для виконання цього прочитайте текст вголос.

В основі спілкування українського народу лежать такі загальнолюдські риси, як доброзичливість, любов, лагідність, привітність, шаноба, гречність. Про ці чесноти українського народу згадували й іноземні мандрівники. Наприклад, данський посол Юлій Юст, який 1709 року проїжджав Україною, відзначав, що «...місцеві мешканці, як і все населення України, вдягаються чисто й чисто утримують дома, відзначаються великою охайністю і ввічливістю». Саме ввічливістю. Адже всі вислови мовленнєвого етикету: привітання, прощання, звертання, подяка, прохання, вибачення, запрошення тощо — покликані показати насамперед увічливість співбесідників. Первісне значення слова **ввічливість** пов'язується з формою у **вічі**: ввічливий — «той, хто дивиться у вічі». Найперше, що покликані показати знаки етикету — це вияв миролюбності, яку передає погляд людини. Тому, спілкуючись (вітаючись, дякуючи, запрошуючи), співбесідники дивились у вічі один одному. Поступово прикметник **увічливий** набув переносного значення: «той, що дотримує правил пристойності, виявляє уважність, люб'язність». Ввічливість — осяжне поняття, яке має різні відтінки. Так, вищою мірою вияву ввічливості є гречність і чемність. **Гречний** — шанобливо-ввічливий у поводженні з людьми. Цей прикметник

уживається в українській мові з XVII століття. Утворився він від злиття давнього прийменника **к** з давальним відмінком іменника **речі** (к речі — до речі). Спочатку він означав «вдалий, відповідний, доречний», пізніше набув переносного значення оцінки характеру людини в позитивному плані. (Поєднання приголосних [кр] у поєднанні *к речі* змінилося на [гр] внаслідок впливу сонорного (по шкільному — дзвінкого) звука [р] на глухий [к], який одзвончився, перетворившись у дзвінку пару [г]. — С. Д.).

Чемний — ‘шанобливо ввічливий до людей, у якому виявляється уважність, люб’язність’. В українській мові він уживається з другої половини XIX ст. і утворився з форми **к чемний**, що первісне означало до чогось придатний. **Обхідливий** — привітний у поводженні з людьми; **приязний** — той, що виявляє дружню прихильність, симпатію до кого-небудь, привітний.

Дотримуючи мовленнєвого етикету, ми засвідчуємо свою вихованість, шанобливість і уважність до співрозмовника, привітність, приязнь, прихильність, доброзичливість, делікатність, тобто риси, віддавна притаманні нашому народові (За М. Білоус).

Словники

Орфоепічні словники

1. *Орфоепічний словник* / Уклад. М. І. Погрібний. — К. : Рад. школа, 1986.
2. *Головащук С.І.* Складні випадки наголошення : Словник-довідник. — К. : Либідь, 1995.
3. *Орфоепічний словник української мови* : В 2 т. / Уклад. М. М. Пещак та ін. — К. : Довіра, 2001. — Т. 1; 2003. — Т. 2.

Тлумачні словники

1. *Словник української мови* : В 11 т. — К. : Наукова думка, 1970–1980.
2. *Новий тлумачний словник української мови* : В 3-х томах / Уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпущко. — 2-ге вид., випр. — Київ : Аконіт, 2001.
3. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / Уклад. і гол. редактор В. Т. Бусел. — К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002.
4. *Тлумачний словник української мови* / Уклад. Т. В. Ковальова, Л. П. Коврига — Харків : Синтекс, 2002.
5. *Тлумачний словник української мови* / Ред. В. С. Калашник, уклад. Л. Г. Боярова, В. К. Войнов, О. О. Дудка і І. В. Муромцев. — 2-ге вид., випр. і доп. — Харків : Прапор, 2005.

Словники іншомовних слів

1. *Словник іншомовних слів* / за ред. О. С. Мельничука. — 2-е вид., випр. і доп. — К. : Головна редакція УРЕ, 1985.
2. *Словник іншомовних слів* / Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. — К. : Довіра, 2000.
3. *Нечволод Л.І.* Сучасний словник іншомовних слів. — Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007.

Фразеологічні словники

1. *Удовиченко Г.М.* Фразеологічний словник української мови : В 2-х т. — К. : Вища школа, 1984.
2. *Фразеологічний словник української мови* : у 2-х т. / Уклад. В. М. Білоножко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. — К. : Наукова думка, 1993.
3. *Словник фразеологізмів української мови*. — К. : Наукова думка, 2003.

Російсько-українські словники

1. *Російсько-український словник* : в 3-х т. / гол. редкол. акад. АН УРСР І. К. Білодід. — К. : Наукова думка, 1968.

2. *Російсько-український й українсько-російський тлумачний словник* / за ред. Л. Г. Савченко. — Харків : Прапор, 2003.
3. *Новейший русско-украинский словарь*. Новітній російсько-український словник. — Харків : Сінтекс, 2004.
4. *Савченко Л. Г.* Російсько-український словник словосполучень. Труднощі перекладу. — К., 2010.

Синонімічні словники

1. *Коломієць М. П., Регушевський Є. С.* Словник фразеологічних синонімів / за ред. В. А. Винника. — К. : Радянська школа, 1988.
2. *Деркач П. М.* Короткий словник синонімів української мови / передмова докт. філол. н. Л. Полюги. — Львів–Жраків–Париж : Просвіта, 1993.
3. *Полюга Л. М.* Словник синонімів української мови : 2-ге вид. — К. : Довіра, 2006.
4. *Словник синонімів української мови : У 2-х т.* — К. : Наукова думка, 2006.
5. *Караванський С.* Практичний словник синонімів української мови : 3-тє вид., прав. і значно доповнене. — Львів : Бак, 2008.

Словник антонімів

1. *Полюга Л.* Словник антонімів. — Л., 1987.

Словник омонімів

1. *Демська О., Кульчицький І.* Словник омонімів української мови. — Л., 1997.

Словник паронімів

1. *Гринчишин Д. Г., Сербенська О. А.* Словник паронімів української мови — К. : Радянська школа, 1986.

Складні випадки вживання слів

1. *Чак Є. Д.* Складні випадки вживання слів. — К. : Радянська школа, 1984.
2. *Словник труднощів української мови* / Гринчишин Д. Г. та ін. / за ред. С. Я. Єрмоленко. — К. : Радянська школа, 1989.
3. *Головащук С. І.* Словник-довідник з правопису та слововживання / за ред. В. М. Русанівського. — К. : Наукова думка, 1989.
4. *Чак Є. Д.* Складні випадки правопису та слововживання. — К. : АСК, 1998.

Словники з культури мовлення

1. *Гринчишин Д., Капелюшний А., Сербенська О.* та ін. Словник-довідник з культури української мови. — Л., 1996.
2. *Словник-довідник з культури мовлення.* — Кам'янець-Подільський, 2003.

Література з культури мовлення

1. *Антоненко-Давидович Б. Д.* Як ми говоримо. — К., 1991.
2. *Бабич Н. Д.* Основи культури мовлення. — Львів : Світ, 1990.
3. *Бабич Н. Д.* Практична стилістика і культура української мови. — Львів. : Світ, 2003.
4. *Волощак М.* Неправильно — правильно : Довідник з українського слововживання. За матеріалами ЗМІ. — К., 2004.
5. *Гриценко Т. Б.* Українська мова та культура мовлення : навч. посібник. — К. : Центр навчальної літератури, 2003.
6. *Довідник з культури мови* / С. Я. Єрмоленко. — К., 2005.
7. *Кочан І. М., Токарська А. С.* Культура рідної мови. — Л., 1996.
8. *Корніяк О. М.* Мистецтво гречності. — К., 1995.
9. *Кретьова О. І.* Формування культури професійного мовлення вчителя. — Черкаси, 1997.
10. *Культура мови на щодень* / Н. Я. Дзюбишина та ін. — К., 2000.
11. *Культура української мови* : Довідник. — К., 1990.
12. *Пономарів О. Д.* Культура слова. Мовностилістичні поради : навч. посібник. — К. : Либідь, 2002.
13. *Росінська О.* Культура сучасної української мови : довідник для всіх. — Донецьк, 2009.
14. *Розмовляйте і пишть правильно* / О. С. Ващук. — Луцьк, 2007.
15. *Сербенська О. А.* Антисуржик. — Львів, 1994.
16. *Сербенська О. А.* Культура усного мовлення. — К., 2004.
17. *Чак Є. Д.* Чи правильно ми говоримо. — К., 1997.

ДЛЯ НОТАТОК

Навчальне видання

Бібліотека журналу «Вивчаємо українську мову та літературу»
Випуск 9 (118)

ДРОШЕНКО Сергій Іванович

ОСНОВИ КУЛЬТУРИ І ТЕХНІКИ УСНОГО МОВЛЕННЯ Випуск 1

Головний редактор *К. Ю. Голобородько*
Редактор *О. О. Маленко*
Відповідальний за випуск *Ю. М. Афанасенко*
Технічний редактор *О. В. Лебедєва*
Коректор *О. М. Журенко*

Підп. до друку 12.09.2013. Формат 60×90/16.
Папір газет. Друк офсет. Гарнітура «Шкільна».
Ум. друк. арк. 7,00. Зам. № 13-09/16-04.

ТОВ «Видавнича група «Основа»
61001 м. Харків, вул. Плеханівська, 66
тел. (057) 731-96-33
e-mail: office@osnova.com.ua
www.osnova.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
КВ № 11454-32 від 7.07.2006 р.

Віддруковано з готових плівок
Виробник: ТОВ «Тріада Принт»
Свідоцтво ДК № 1870 від 16.07.2007 р.

Харків, вул. Киргизька, 19. Тел. (057) 757-98-16, 757-98-15

[illegible][illegible]

ДЛЯ НОТАТОК

ЗАПИТУЙТЕ АБО КУПУЙТЕ У ВАШОМУ МІСТІ!

Вінниця

Маг. «Ранок», вул. Козицького, 29 А;
вул. Острозького, 32, т. (063) 108-71-26.

Дніпропетровськ

РП Довгаль С. А., Інститут ІППО,
вул. Свердлова, 70, к. 203,
т. (067) 560-94-09.
Філія видавництва «Ранок»:
вул. Академіка Янгеля, 35;
т. (056) 785-01-74, (056) 789-06-24,
факс: (056) 790-07-97, (067) 635-19-85.

Донецьк

РП Присада І. М., ДІМЦО,
вул. 50-річчя СРСР, 104, т. (062) 304-67-02,
(050) 174-21-67.
Мандриков О. М., ринок «Маяк»,
конт. № 115, т. (050) 64-94-557.

Житомир

РП Титарчук Л. І., вул. Михайлівська, 15,
т. (067) 444-47-16.
Гадзінський А. П., м-н Згоди, 3/75, кв. 99;
вул. Михайлівська, 21, т. (0412) 448-182;
вул. Перемоги, 13, т. (041) 246-83-80.

Запоріжжя

Маг. «Учбова книга», вул. Українська, 143,
т. (061) 270-08-39, (061) 270-73-87.

Івано-Франківськ

РП Дейчаківська М. І., вул. Міцкевича, 3,
т. (099) 727-11-75, (0342) 22-24-94.
Маг. «Школяр», вул. Незалежності, 29,
т. (0342) 53-73-45.
Маг. «Дім книги», вул. Тичини, 61,
т. (0342) 71-34-73.

Київ

Представництво,
вул. Борщагівська, 174/32,
т. (044) 457-44-24.
Ринок «Петрівка» 51-й ряд, місце № 9-12,
16-й ряд, місце № 9-10, т. (067) 585-98-20.

Кіровоград

РП Воловоденко В. П. КОІППО
ім. Сухолинського,
вул. Тимирязєва, 63/39, т. (066) 129-79-72.
Маг. «Шкільний всесвіт»,
пров. Тимирязєва/ Карла Маркса, 63,
т. (095) 165-49-33, (0522) 34-86-75.
Склад магазину «Шкільний світ»,
вул. Поповича, 7В,
т. (095) 165-49-33, (0522) 34-86-76.

Кременчук

Маг. «Роксолана», вул. Перемоги, 26,
т. (0536) 63-20-64.
Маг. «Школяріко»,
вул. 50 років Жовтня, 21, т. (05366) 4-41-18.

Кривий Ріг

Маг. «Книголюб», вул. Ватутіна, 24, оф. 13,
т. (056) 409-81-02.
Маг. «Книги», вул. Трухачевського, 75,
т. (0564) 66-41-88.

Луцьк

Маг. «Дім книги», вул. Конякіна, 37А,
т. (0332) 71-66-97.
Маг. «Дім книги», м. Дубно,
вул. Замкова, 21, т. (03656) 3-23-04.
Кіоск в «Волинському ІППО»,
вул. Вініченка, 21 (1-й поверх).

Луганськ

РП Зечер С. Ю., фірмовий магазин (СШ №5),
вул. 1-ша Словянська, 1,
т. (0642) 71-09-46, (050) 140-68-80.

Львів

РП Полусмак Г. І., вул. Перова 6,
т. (050) 807-96-69.
Маг. «Гуртвіня»,
вул. Замарстинівська, 11 (СШ № 87),
Маг. «Світ знань», вул. Леонтовича, 2,
т. (067) 278-93-35, (0322) 72-92-56.
Філія видавництва «Ранок»:
вул. Володимира Великого, 2,
т. (067) 340-36-60, факс: (032) 244-14-36.

Миколаїв

Маг. «Книги», просп. Жовтневий, 338,
т. (051) 225-70-55.
Маг. «Гуртвіня», вул. Космонавтів, 23,
т. (063) 952-67-25.
Маг. «Світ юни», вул. Велика Морська, 51,
т. (0512) 67-01-38.

Новомосковськ

Склад, пров. Ломоносова, 7,
т. (056) 937-78-36, (050) 526-09-78.

Одеса

Маг. «Книги, канцтовари»,
вул. Затонського, 10, т. (050) 392-14-92.
Маг. «Методична та дитяча література»,
вул. Марсельська, 28, т. (050) 392-14-92,
(050) 392-28-46.
Маг. «Учебная книга»,
вул. Пироговська, 21, т. (0482) 32-12-71.

Полтава

Маг. «Книги», вул. Артема, 16,
т. (0532) 56-02-04.
Маг. «Літера», вул. Шевченка, 58 А,
т. (066) 01-667-98.

Рівне

РП Климко Л. В., вул. Чорновола, 74,
т. (097) 298-50-40, (066) 059-28-75.
Маг. «Слово», вул. Соборна, 57,
т. (0362) 26-94-17.
Маг. «Книги», вул. Київська, 65,
т. (0362) 28-28-88.
Маг. «Знання» м-н Незалежності, 5,
т. (0362) 22-24-72.

Сімферополь

Центральний Ринок «Чонгар»,
вул. Субхі, 2 (місце №63, 64);
т. (050) 190-84-40,
(050) 397-58-74, (0652) 25-32-75.
Філія видавництва «Ранок»:
вул. Київська, 153-Б,
т. (067) 692-32-43, факс: (0652) 54-21-38.
Фірмові магазини видавництва «Ранок»:
вул. Київська, 153-Б (в АТБ),
т. (050) 188-64-29, (095) 538-34-94;
вул. Гагаріна, 3 (в АТБ) т. (099) 755-99-62,
(095) 538-34-94;

Сміла

Маг. «Кругозір», вул. Чапаєва, 4,
т. (047) 33-42-171.

Суми

Маг. «Ранок Книга», просп. Лушпи, 15,
т. (099) 31-30-660, (0542) 32-65-63.
Маг. «Книголюб», вул. Козацький вал, 1,
вул. Наб. ріки Стрілки, 46,
т. (0542) 22-53-00.

Тернопіль

Бабовал Н. Р., вул. Шевченко, 7,
т. (068) 843-32-45, (0352) 43-57-83.
Філія видавництва «Ранок»:
вул. Об'їзна, 12;
Ринок «Західний», 3-й ряд,
т. (067) 395-33-05, (067) 350-19-05.
Маг. «Дім книги», вул. Коперника, 19,
т. (0352) 43-01-39.

Тульчин

Маг. «Книги», вул. Леніна, 88,
т. (063) 265-65-02.

Ужгород

Маг. «Абетка», вул. Волошина, 26,
Маг. «Абетка+», вул. Грушевського, 61,
т. (0312) 66-41-13, (050) 131-98-67.

Харків

Маг. «Книголенд», вул. 23 Серпня, 47,
т. (057) 721-06-86.
Маг. «Книголенд»,
вул. Чернишевського, 14,
т. (057) 752-04-55.
Книжковий ринок, вул. Ключківська, 30
(1-й ряд, конт. № 12, 8-й ряд, 30-те місце)
т. (067) 138-15-99, (050) 843-90-47;
(2-й ряд, 23-ге місце) т. (098) 290-48-48.
Маг. «Лічильник», вул. Героїв Праці, 15,
т. (057) 758-27-69, (057) 758-36-64.
Маг. «Книголенд»,
просп. Маршала Жукова, 37,
(зуп. «29 мкрн») т. (057) 719-27-17.

Херсон

РП Одайник С. Ф., т. (097) 320-86-95.
Маг. «Меридіан», вул. Покришева, 15,
т. (0552) 37-01-85, (0552) 41-13-21.
Маг. «Увернер», вул. Іллі Кулика, 135,
вул. Декабристів, 22,
т. (0552) 22-26-10.

Хмельницький

Маг. «Книжковий світ», вул. Подільська, 25,
т. (067) 602-77-04, (0382) 65-60-73.
Філія видавництва «Ранок»:
пров. Купріна, 15,
база «СЕМ», т. (0382) 706-316,
факс: (0382) 64-16-46, 64-16-45,
т. (067) 381-06-33.
ТД «Дім книги», вул. Грушевського, 50,
т. (0382) 70-40-04, (098) 929-91-27.

Черкаси

РП Підоплічко М. Д.,
вул. Білгородська, 38/1, к. 110,
т. (0472) 64-41-07, (067) 25-22-218.
Маг. «Шкільний світ»,
вул. Білгородська, 38/1,
т. (067) 473-93-23.
Маг. «Книги», вул. 30 років Перемоги, 50,
т. (0472) 51-22-51.

Чернівці

Маг. «Оксалит», вул. Головна, 45,
т. (099) 200-98-08, (095) 689-57-79.
Маг. «Книги», вул. Синельникова, 13 А,
т. (050) 081-19-12, (050) 100-12-20.
Маг. «Книги», вул. Ломоносова, 4,
т. (037) 252-64-13.

РП

— регіональний представник